ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
SZINNYEI JÓZSEF
OSZTÁLYTITKÁR
XXV. KÖTET. 3. SZÁM

AZ OBI-UGOR IGEKÖTŐK

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA
ZSIRAI MIKLÓS
L. TAG

FELOLVASTA 1933. MÁJUS 8-ÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1933

AZ
OBI-UGOR IGEKÖTŐK

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA
ZSIRAI MIKLÓS
L. TAG

FELOLVASTA 1933. MÁJUS 8-ÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1933

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
1933-ik 2928 sz.

Hornyánszky V. R.-T. magy. kir. udv. könyvnyomda, Budapest. — 91.215.

Az obi-ugor igekötők.

A magyar igekötők színes gazdagságának és kifejező képességének felismerésével szinte egyidős az eredetre irányuló tudományos érdeklődés is. Ismeretes, hogy két határozott felfogás viaskodik egymással: az egyik szerint a magyar igekötők indogermán, elsősorban szláv hatás alatt keletkeztek és bokrosodtak el, a másik szerint viszont szervesen, minden idegen mintától függetlenül fejlődtek ki.

Az idegen eredet hirdetői, hogy csak a többé-kevésbbé közös és első pillanatra mindenesetre súlyosnak látszó érvelésükre utaljak, a magyar igekötőket szembeállítják egyfelől a finnugor nyelvek állítólagos hiányával — vagy a magyarhoz viszonyítva egészen kezdetleges szerkezeteivel —, másfelől a magyarral érintkező indogermánság gazdagon tagolt, őseredeti igekötő-rendszerével. E szembesítés eredményeiből, úgy vélik, jogosan következtethetik, hogy az igekötés a magyarban nem alapnyelvi örökség, hanem aránylag késői különnyelvi szerzemény, mégpedig a magyar *meg-*, és *el-*, valamint a szláv *za-* és *pre-* (vagy *pred-*) egyirányú fejlődésének és feltűnően azonos alkalmazásának tanúsága szerint nyilván szláv, közelebbről szlovén vagy tót forrásból.

A magyar igekötők eredetének ilyen értelmű magyarázata tudtommal egy cseh tudós, a különben tárgyilagos szándékú Zahourek tanulmányában [1]) bukkan fel; az elméletnek azután voltaképpen Simonyi Zsigmondnak, a magyar nyelvtörténet nagyérdemű kutatójának kissé elsietett állásfoglalása [2]) „kölcsönzött" súlyt és ideiglenes tekintélyt.

[1]) Über die Fremdwörter im Magyarischen, 51. l.
[2]) Ung.Spr. 250—252; FUF. XII, 21.

A másik fölfogás, t. i. az önálló kialakulás híveinek a következő három, egymással szorosan összefüggő kérdésre kellett feleletet adniok:

1. Milyennek mutatja a magyar nyelvtörténet igekötőink alaki és jelentésbeli fejlődését?

2. Összeegyeztethető-e az így megismert történeti tényekkel az idegen, mindenekelőtt a szláv hatás föltevése?

3. Milyen bizonyítékokat, következtetéseket szolgáltatnak a rokonnyelvek?

Az első kérdéssel, a magyar nyelvtörténet tanulságaival Budenz József foglalkozott legbehatóbban [1]). Még ma is mintának vehető pompás dolgozataiban annyira találó szemléletességgel rajzolta ki az eredetileg általában irányjelölésre szolgáló határozószóink igekötővé válásának útját, hogy vonalvezetését nyílegyenesen követhetjük ma is, amikor pedig a jócskán megszaporodott nyelvtörténeti adatok az igekötők hangalaki és jelentésbeli változásainak szinte minden mozzanatát megvilágítják előttünk.

Az igekötőink szláv eredetűsége mellett fölhozott érveket Asbóth Oszkár utasította vissza [2]). Végső megállapítása szerint: „Simonyi előadásában semmi meggyőző nincs és bizonyítékai részben egészen érthetetlenek", „az idegen hatás feltevése merően fölösleges", s „a szlovén *za-* és *pre-* igekötők semmiképp sem lehetnek a *meg-* és *el-* igekötőink mintaképei".

A rokonnyelvekkel való összehasonlítás fontosságára Munkácsi Bernát (VNyj. 28), Gombocz (MNy. V, 30, 288) és Fuchs Dávid (KSz. X, 304—312) hívta föl a figyelmet. Rámutattak ők bizonyos tényekre és tanulságokra, amelyeket ismernie és gondosan mérlegelnie kell annak, aki a magyar igekötők eredetkérdésében tárgyilagos ítéletet akar mondani.

Az ellentétes érvek és nézetek párharca után elérkezettnek látszott az idő a kérdés egész anyagának rendszeres feldolgozására, s Akadémiánk 1923-ban jutalomtételt is tűzött ki

[1]) NyK. II, 161—188; uo. III, 73—96; V, 1—18. stb.
[2]) Nytud. II, 27—31; III, 208; IV, 260.

„A magyar igekötők fejlődése a XV. sz. végéig alaktani és jelentéstani szempontból" címen. A pályázat eredménytelen maradt, ellenben pontosan az eredménytelenség kihirdetésével egyidőben, 1928-ban, a prágai egyetem bölcsészeti karának kiadványai sorában megjelent a kérdésnek eddigelé legterjedelmesebb monografikus földolgozása, Bujnák Pál dr. 400 oldalas *Praefixa verbalia v jazykoch ugrofinských a zvlášte v maďarskom* c. munkája. A tót tudós, aki korábban inkább csak az összehasonlító irodalomtörténettel való foglalatoskodásának adta jelét, a körülményekkel, viszonyokkal számoló várakozásunknak megfelelően igekötőink föltétlen szláv eredetét igyekszik bizonyítani. Úgy érzem, nyelvtudományunknak kötelessége lesz majd Bujnák jellegzetes könyvére méltó választ adni. Kötelessége lesz, ha másért nem, a tárgy fontossága miatt, kortörténeti tanulság okából és a kevésbbé tájékozott külföldi szakkörök felvilágosítása végett.

*

A magyar igekötők eredetével foglalkozó irodalom e vázlatos áttekintéséből is kitetszhetett, milyen nagy, bizonyos tekintetben szinte perdöntő jelentőséget tulajdonítanak a rokonnyelvek tanúvallomásának. Mindkét elmélet nyomatékosan hivatkozik rájuk, ám mindkettő a maga igazának bizonyítékait véli megtalálni bennük: az egyik szerint a finnugor nyelvekben nincs, vagy alig-alig van igekötő, tehát eleve nyilvánvaló a magyar igekötők kései kialakulása, s indokolt ilyenformán idegen hatások keresése is; a másik elmélet szerint pedig a rokonnyelvek egyikében-másikában eléggé fejlett, a magyarral alak és jelentés tekintetében számos ponton egyező igekötőrendszer van, tehát mindenesetre számolnunk kell igekötőink eredetiségével.

A kérdés ilyen ellentétes kiélezése késztetett rá, hogy a finnugor nyelvek igekötős szerkezeteit megvizsgáljam és magyar érdekű eredményeit is értékesíteni próbáljam. Mivel pedig a finnugor nyelvek többségében, a finn-permi csoport tagjaiban, csakugyan nagyon kevés igazi igekötő van, s ami

van is, általában jelentéktelen szerepet játszik, kimutathatóan újabb fejlemény — több esetben tagadhatatlan idegen minta hatása alatt —: figyelmemet elsősorban a hozzánk legközelebb álló obi-ugor nyelvekre, a vogulra és az osztjákra irányitottam.

E vizsgálatok eredményeiről való rövid beszámolómban az a cél lebegett előttem, hogy lehetőleg a távolabb állónak is világos képet adjak. Úgy hiszem, akkor járok el legcélirányosabban, ha a nyelvi adatok és a részletkérdések tömegét mellőzve néhány tanulságos példán szemléltetem a különféle obi-ugor igekötő-típusok külső és belső életét s vázolom e példák kapcsán egy-két általánosabb értékű megállapításomat.

Mondanivalóimat a következő fejezetekben próbáltam összetömöríteni:

I. Az obi-ugor nyelvek igekötő-állománya.
II. „ „ „ igekötők alaki sajátságai.
III. „ „ „ igekötők jelentésbeli sajátságai.
IV. „ „ „ igekötők eredete; az állítólagos orosz hatás kérdése.

I. Az obi-ugor nyelvek igekötő-állománya.

A rendelkezésünkre álló nyelvi anyag alapján a vogulban 31, az osztjákban 27 igekötőt mutathatunk ki.

A **vogul igekötők** betűrendben a következők:[1])

1. É. *akwän*, KL. K. *äkwän*, P. *ɛkwän*, T. *ukiń* 'egybe, együvé, egymáshoz, együtt, össze, meg';

2. É, FL. *ēlä*, *ēl*, K. *el*, KL, P, T. *il* 'előre, előbbre, elő, távolba, félre, tova, tovább, továbbra, odább, el, ki, meg, le';

3. KL. *khąñkhä*, *kwäñkä*, AL. *khąñgha*, K. *khąñkhĕ*, P. *khąñghĕ*, T. *khąñghą* 'át, keresztül, meg, túl';

4. *kittĭ* 'ketté, kétfelé, szét-';

5. É. *kwon*, KL, AL, K, P. *kwän*, T. *kun* 'ki, ki az utcára, udvarra, le, el, meg, szét';

6. É. *χąmi*, KL. *kham*, K. *khąmi*, P. *khąmäl*, *khąmĕ*, *khąm* 'arccal, felső résszel, kidomborodó résszel lefelé, hasra, le, föl, össze, ki';

7. É. *χąni*, KL. *khanä*, K. *khąni*, FK. *khonĭ*, P. *khonäl*, T. *khanąu*, *khąnąu* 'hanyatt, háttal lefelé, hátra, föl';

8. É. *χot*, KL. *khwąt*, AL. *kwat*, K. P. *khwätĕ*, *khwät* 'el, ki, le, meg, föl, szét, össze, ketté';

9. É. *jolä*, *jol*, KL, AL. *jel*, K. *jąle*, *jąl*, P. *jelĕ*, *jel*, T. *jél*, *jil*, *il* 'le, alá, lefelé, földhöz, el, meg, át, ki, be, föl, össze, szét, vissza';

10. É. *jot*, *jąt*, AL. *jät*, KL. *jet*, K. *jąt*, T. *jit*, *it*, *il* 'együtt, -val, -vel, magammal, magaddal stb.';

11/a. É. *jäw*, KL. *ju*, K. *ju*, P. *ju*, T. *ju* 'be (a házba), haza, meg, el, ki, föl, le';

[1]) Helykímélésből és az átírás egyszerű következetessége végett itt csak a Munkácsi-féle alakokat közlöm. — Rövidítéseimben a szakirodalom szokásait követem.

11/b. É. *juw*, FL. *jüw*, FK. *ju*, P. *jit*, *iẋt*, T. *ju* 'mögé, hátra, haza, vissza, utol, meg, el, át, össze';

12. É. *lakwä*, KL. *laχwä*, AL. *laχ*, K. *laχwė*, *laχwė*, P. *laχw*, *laχ*, T. *lėχ* 'körül, szét';

13. É. *lap*, KL. *läp*, K. *läpė*, *läp*, P. *läp*, T. *lep* 'be, el, körül, le, meg';

14. É. *ľaľt*, KL. *ľält*, K. *ľąlt*, P. *ľält*, T. *ľėt* 'szemben, szembe, ellen, elém, eléd, stb., vissza';

15. É. *müyöl*, *mowėl* 'körül';

16. É. *nalu*, *naluw*, *naluve*, *nal*, KL. *nąl*, *nal*, K. *nąlu*, P. *nal* 'a hegyről, partról lefele (a folyóhoz pl. menni, jutni, vinni, stb.); a tűzre, vagy tűz közelébe (helyezni vlmit, pl. üstöt); az ágynak, széles padnak vagy a szobarekesz emelvényének a faltól befele eső oldala felé (ülni, feküdni, mozogni stb.); meg, fel, le, be, ki';

17. É. *nąñχä*, *nąñχ*, KL. *nukh*, *nuk*, K. *nọñkhwė*, *nọkh*, P. *nuñk*, T. *nuñ*, *nọñ* 'föl, rá, be, meg';

18. É. *pal'*, *pä*, KL. *pę*, K. *pę̈*, P. *pę̈*, T. *pä* 'a vizről a partra ki, -föl; a folyótól az erdő, hegy felé; a nagy folyóból a beléje torkolló kisebbe; a tűzre vagy tűz fölé; a szobarekesz felé; a folyó felső folyása felé, föl';

19. É. *päχėn*, K. *pöχėn*, T. *päχėn* 'oldalra, félre, el';

20. É. *pali'*, *pal*, KL. *pal*, *päl*, AL. *pal*, K. *pali*, P. *pal*, T. *pälu*, *päl* 'szét, ki, föl, el, meg';

21. KL. AL. *pär*, K. *päri*, P. *pär*, T. *puru* 'vissza, hátra, föl, meg, le';

22. É. *puli'*, *pul*, AL. *pil*, K. *pọli*, P. *pėlė*, *pėl*, T. *pullu*, 'szét, el, össze, keresztül, meg, föl';

23. É. *sisi'*, KL. *šišä* 'hátra, vissza, el';

24. É. *supi'*, KL. *šup*, K. *sọpi*, *sọpi*, P. *šup*, T. *šupu*, *šup* 'keresztül, át, ketté, szét, el';

25. É. *šamä*, *šama*, *šam*, KL. *šäm*, K. *šämė*, *šäm*, P. *sämė*, *säm* 'agyon, meg';

26. KL. *täkwal'* 'föl, ki';

27. É, FL. *tärä*, KL. AL. *tar*, K. *toąrė*, *täre*, P. *tąr*, *tąr*, T. *täru*, *tär* 'keresztül, át, meg, ki, el';

28. É. *tarm*, P. *tärėm*, T. *tėmėr* 'fölé, rá, meg, szét';

29. T. *tąrėχ*, *tąréχ* 'félre, külön, el, szét, le' (vö. É. *torï'* 'felé, irányban, ellen');

30. É. *tü* 'oda, meg, be' (vö. K. *tąu*, *tọu*, P. *tąu*, T. *tū* 'oda');

31. É. KL. *ültä* 'át, keresztül, ketté'.

Az **osztják igekötők** ugyancsak betűrendben:[1])

1. É. *al*, *at*, D. *at*, *ata*, *atta* 'meg, el, le, ki, föl; csak úgy';

2. É. *il* (*iln'*, *illi*, *ilis*), D. *it* 'le, alá, el, meg, be, földhöz, össze';

3. É. *jägä* (*jọgä*), D. *ega* 'össze, együvé';

4. É. *jėl* (*jėl*, *j'el*, *jėlla*, *jėlli*), D. (Paas.-Donn. osztjJug.) *illo* 'előre, tovább, odább, el, le, meg, ki';

5. É. *jọṣ̌ält*, D. *idat*, *éđat* 'szemben, szembe, ellen';

6. É. *jọyį*, *jọyo*, *joχ* (*joln'*, *jọyoś*, *joχli*), D. *joχ*, *juχ* 'be (a házba), haza, hátra, vissza, meg, föl, el, be, össze';

7. É. *kätnä'*, *kätnį*, *kätiś*, D. *kätna* 'ketté, kétfelé, szét';

8. É. *kim*, (*kämən*), D. *kim*, *kėm*, (*kämen*) 'ki, el';

9. É. *χomdä*, *χomdä*, D. *χamdä*, *χomdä* 'arccal, nyilással lefelé, hasra, föl, ki';

10. É. *χonžä*, *χondžä*, D. *χunža* 'hanyatt, háttal lefelé, hátra, vissza';

11. É. *χolta*, *χolti*, *χolt'*, *χol*, *χos* 'le, el, szét, ki, össze, meg, be';

12. É. *lọp*, *läp*, D. *lep*, *lėp* 'le, be, össze, meg';

13. É. *lokkä*, *läkki* 'szét, körül, el, össze';

14. D. *maχta* 'körül';

15. É. *maχti*, *mọχti*, *moχlį*, D. *moχta*, *muχta*, *muχtė* keresztül, át';

16. É. *nįk* (*nämən*), D. *nik*, *nėk* 'a víz felé, vizbe, szárazföldről a partra, partról a vízbe, sekélyből a mélyebb vízbe; lefelé a folyó alvidékére; a tűz fölé, az üstbe; a szoba közepe felé; föl, le, ki';

[1]) Helykiméléséből és az átírás egyöntetűsége kedvéért itt csupán a Pápay-féle északi-osztják (röv. É.) és a Patkanov-féle déli-osztják (röv. D.) alakokat közlöm.

17. É. *noχ* (*nōmən*), D. *noχ* (*nūmen*) 'föl, a folyón fölfelé; össze, ki, le, be, elő';

18. É. (Ahlqv.) *ńul*, D. *ńut* 'össze, egymást';

19. É. *oťša*, *oťša* 'össze';

20/a. É. *pēlkî*, *pēlok*, *pēlək* 'ketté, kétfelé, el, ki, szét, össze, fel';

20/b. D. *pata* (Paas. *pātā*, Karj. *pèdə*) 'szét, ketté';

21. D. *pira* 'hátra, vissza, haza, el';

22. D. *poš* 'ki, nyitva';

23. É. *šoppî*, *soppî*, *šop*, D. *čupa* 'ketté, el, keresztül, át';

24. É. *toγo*, *toγî*, D. *toχ*, *tuχ*, *toχta* 'oda, hozzá, le, el, be, meg, haza';

25. [É. *śvχ*, *śiχ*] D. *teχ* 'agyon';

26. [É. *ųəldi*] D. *vätta*, *vät* 'át, keresztül';

27. É. *ųətna*, *vätn'*, *ųədi*, D. *vit*, *vét* 'a vízről partra ki, a partról a szárazföld felé; beljebb a padkához; a tűzről le, a tűztől el, tálba (pl. merni az üstről levett ételt), odább'.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fenti számok — vogul 31, osztják 27 — nem végérvényesen megállapított, vitathatatlan matematikai tények. Gyakran bizony az egyéni megítélésen vagy éppen érzésen fordul meg a döntés, mert sokszor bajos, néha meg egyenesen lehetetlen az igekötőt élesen elhatárolnunk a határozótól, a határozószótól és a szoros értelemben vett partikulától. Vannak ilyen kétes példák az indogermán nyelvekben is (vö. Delbrück, Vgl. Synt. I, 536), de a magyarban is. Pl. a német *heim* és a magyar *ott* vagy a *rajta* határozószót nem szokás fölvenni az igekötők jegyzékébe, azonban a *heimführen*, *heimschicken*, *heimgeben*, *heimzahlen*, *heimsuchen*, a magyar *otthagy*, *ottér*, vagy a *rajtakap*, *rajtaüt*, *rajtaveszít* stb. szerkezetek legalább is gondolkodóba ejthetik a rendszerezőt.

Efféle esetek bőven akadnak a vogulban és az osztjákban. Hadd mutassak be egyet-kettőt:

Az 'ein' jelentésű vogT. *ūχ*, AK. *ăkₐΦ'*, KK. *ə̄kₐΦ'*, FK. *ǟˌkβə*, P. *ɛ̄k*, V. *äk*, AL. *ɛ̄k*, FL. *ə̀ˌkβə́*, Sz. *ə̄ˌɢβə́* (Kann. WogVok. 61) lativusi alakjában (*akwän*, *äkwän*, *ɛ̄kwän*, *ukiń*) gyakran használatos 'egybe, együvé' jelentésben: *akwän mēn tällēmēn* 'im együvé szállunk be' (VNGy. II, 253). Sokkal

általánosabb azonban, hogy a számnévi jelentés fokozatosan háttérbe szorul, és a határozó az ige közvetlen belső szolgálatába lép: *saχ-ɑul akwän mōrmawė* 'a bél végét egyberáncolják' (uo. IV, 421), *sētėp akwän pistawė*, *akwän taχtawė* 'a cérnát összesodorják, -fonják' (uo. IV, 394), *jüntėp jolitä akwän-jüntėstä* 'páncélruhája alját összevarrta' (uo. II, 59), *sāχim tūp akwän joχts* 'subám alig ért össze' — mondja magáról a meghízott medve (uo. III, 125, 438), *vēltä akwän-ńosėrmatėstä* 'összeráncolta homlokát' (VNyj. 17). — Hasonló képet mutatnak a 'zwei' jelentésű vog. *kit*, *kit'* (Kans. WogVok. 48) és az osztjFD. *kət*, Trj. *k'ät'*, V, Vj. *k'ä't'*, Ni, Kaz. *kăt'*, O. *ka't* (Karj. OL. 8) lativusi alakjai: vog. (Munk.) *kittî'*, osztjÉ. *kàtnì*, *kàtnà*, *kātiś*. Egészen közönségesek ezek 'ketté, kétfelé' jelentésben, mint: vog. *kittî' minlimēn*, *χārmî' minlimēn* 'két felé megyünk, három felé megyünk' (VNGy. II, 51), osztj. *χodį kàtnį man'səmən*, *sidi i kàtna manda pitləmən!* 'ahogyan kétfelé mentünk, úgy kétfelé menjünk tovább is!' (ONyt. 14) Találunk azonban mindkét obi-ugor nyelvben igekötős jellegű használatukra is példákat: vog. *ti aj Vaśėmnėl kittî' urtnėm pattät* 'a helyett, hogy ezen kis Vaszilkámtól elszakadjak' (VNGy. IV, 76); osztjÉ. (Ahlqv.) *katna-manlem* '(entzwei-gehen) sich trennen', *katna-manipsa* '(entzwei-Gehen) Trennung, Ehescheidung'.

A vogul *akwän* 'egybe' → 'össze' és *kittî'* 'ketté' → 'szét' correlatiós fejlődését pompásan szemlélteti egy a bőr kidolgozásáról szóló néprajzi apróság. Munkácsi följegyzése szerint (VNGy. IV, 418) a vogulok a nyers bőrt kiakasztják a háztetőre, s miután megszáradt, és liszt- vagy máj-péppel megkenik, *akwän-pērītawė* (= összegöngyölik), majd madzaggal lekötik, hogy *kittî' ul voss tārėmli* (= szét ne ereszkedjék). — Íme, az általában önálló számnévi határozóul szereplő vog. *akwän* és *kittî'*, valamint az osztj. *kätnə́* bizonyos igékkel való sűrű együttesben formális igekötővé kezd színtelenedni.

A magyar *hanyatt* obi-ugor megfelelői, az osztjKaz. *χə̄nǯa'*, Vj, V. *k'ə̄nˌǯa'χ*, Trj. *k'ə̄n'ri'*, FD. *χə̄nˌɒǯa'*, Ni. *χᵘnǯá*, O. *χənzá'* 'rücklings hin; auf dem rücken' (Karj. SUS. Aik. XXX/24: 14), vog. (Munk.) É. *χani*, KL. *khanä*, K. *khani*, P. *khonäl*, T. *khanqu* id. [~ zürj. *goń*: *g. viďžńį* 'hervorragen,

hervorstehen', *goñjalnị* 'mit zurückgebogenem kopfe sich stolz herumsehen'; mdM. *kuntf* 'rücklings, auf dem rücken'; fS. *keno* 'steife od. zurückgebogene stellung'] gyakran önálló határozószóként szerepel még, mint pl.:

osztj. *Ās-χaleu roχəŋ ńaχ χonʒa vᵘerṭal* 'az obi csüllő madár rikoltó nevetését hanyatt csinálja' (ONGy. 16, 160), vog. *χāni urél jiw* 'hanyatt feküdve jön-e' (tkp. 'hanyatt módon jön-e': VNGy. IV, 60). Nem is szokták igekötőnek venni, holott az osztj. *χunʒa tūkōt* 'er sprang zurück' (Patk. IO. II, 120), vagy a vog. *khōp khąni punsän!* 'fordítsd föl a ladikot!' (VNyj. 204)-féle példákban kétség sem férhet igekötő voltához.

Egyébként, ha az igekötő meghatározását egészen szigorúan vesszük, s jegyzékünkből kizárunk minden kétes esetet, minden alkalmi előfordulást avagy csak egyes nyelvjárások szűk körére szorítkozó példát: az obi-ugor nyelvekben gazdag igekötő-rendszert találunk, mely számbeliség tekintetében bátran egy sorba állítható akár a magyaréval, akár az indogermán nyelvek bármelyikével. Ez a ténymegállapítás pediglen egymagában is elegendő volna arra, hogy gyanakvó füllel hallgassuk a magyar igekötők idegen eredetét tanító elmélet hangulatkeltő előszólamait a finnugor nyelvek igekötő-hiányáról s a magyar igekötés kivételes voltáról.

II. Az obi-ugor igekötők alaki sajátságai.

Az obi-ugor igekötők történeti vizsgálatában más eljárást kell követnünk, mint pl. az indogermán vagy akár a magyar területen is. Az idg. igekötők jó része tudvalevőleg már az alapnyelvben kifejlődött, ezenkívül a legtöbb idg. nyelvnek tekintélyes régi emlékei maradtak fenn, úgyhogy az idg. igekötők keletkezésének, alaki és jelentésbeli változásainak mikéntje többnyire pontosan megállapítható az összehasonlító és a történeti nyelvészet alapján. A magyar igekötők nem nyúlnak ugyan vissza a fgr. alapnyelvbe, ám vannak nyelvemlékeink, amelyek számos ponton mégis fényt vetnek a mai állapot előzményeire. A vogulnak és az osztjáknak ellenben nincsenek írott emlékei, kutatásunkban hiányoznak tehát az

egyebütt célravezető eszközök, s ezért más eszközök után kell néznünk. Találunk is. A vogul és az osztják nyelv a lakosság földrajzi szétaprózottsága, az egyes csoportok közti érintkezés ritkasága, felszinessége és a köznyelv hiánya következtében számos nyelvjárásra tagozódott, amelyek többé-kevésbbé önálló, párhuzamos fejlődések melegágyául szolgáltak, szolgálnak. E tájnyelvi különbségek összehasonlításából kell és lehet merítenünk a leginkább számottevő történeti ismereteinket. Bár tagadhatatlan, hogy az effajta interdialektikus eltérések sohasem pótolhatják a reális nyelvtörténeti adatokat, összehasonlító vizsgálatukból sokszor egészen megnyugtató eredményekre juthatunk.

Áll ez a megállapítás a vogul és az osztják nyelv hang- és alaktani elemeire, szerkezeteire, áll az igekötőkre is.

Nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy a magyar igekötők többsége h o v a? kérdésre felelő helyhatározóból rövidült. Pl. a mai *meg* az ó-magyar *mige*, *mege*-ből fejlődött: *mige zocoztia* (HB), *mege lel[he]ffe*, *[m]egeturied* (KTSz); a mai *el* igekötőnknek *elé* a történeti előzménye: *ele menuen*, *ele mulhaf[fa]* (KTSz), *elÿ amulas* 'stupor' (SermDom); a mai *ki* a régiségben *kive* alakban használatos: *kywe zarmaznak* (JordK. 402), *kywe zol* (uo. 725), *kywe yeweenek* ('kijövének' ÉrdyK. 611) stb.

E z a l a t i v u s i j e l l e g, m e l y a m a g y a r i g e k ö t ő k r e c s a k a n y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k k a l d e r í t h e t ő k i, a l e g s z e m b e t ű n ő b b e n k i d o m b o r o d ó a l a k t a n i s a j á t s á g a a z e g é s z o b i - u g o r i g e k ö t ő r e n d s z e r n e k. A vogul és az osztják igekötők zömén első pillanatra fölismerszik a h o v a? kérdésre felelő rag, s némi fáradsággal szinte kivétel nélkül a többire is meg tudjuk állapítani a korábbi lativusi formát.

A rendes névszóragozásból ismert vog. *-ī'*, *-i*, *-ü* és a *-nā*, *-nə*, *-n*, valamint az osztj. *-à*, *-ì* és a *-nà* raggal ellátott igekötők pl.

a vogulban: *kit* 'kettő' : *kittī' tārémli* 'szétereszkedik' (VNGy. IV, 419),

pāl 'fél, oldal' : *palī' χartés* 'szétvonta' (uo. II, 307),

sis 'hát' : *sisī' minäsém* 'visszamentem' (uo. III, 83),

sup 'rész, darab' : *supi mènès* 'keresztülment' (uo. IV, 374), *pɑ̈χ* 'oldal' : *pɑ̈χèn χossulilèm* 'elhajítom' (uo. II, 194); az osztjákban pedig:

ɨèl 'elülső' : *jèlla* v. *jèlli manṭi* 'tovább menő' (ONGy. 82), *lok* 'kör' : *lokkì šugàlɔs* 'összetörött' (ONyt. 174), *pēlɔk* 'fél, oldal' : *pēlkì-ponṭal* 'kitárja' (ONGy. 160), *pir* 'hátsó' : *pira juva!* 'komm zurück!' (Patk. IO. II, 148), *tšòp* 'stück' : *tšòpyš àwtèm* 'leikkasiu sen poikki' (Paas.-Donn.), **vɨ̈t* 'part' : *ɥɔ̈dɨ̈ nāɥərməs* 'beljebb ugrik a padkához' (ONyt. 34), *ɥɔ̈tna òlà* 'menj odébb' (uo. 17).

Általában az újabb keletű vagy a ritkábban használt igekötőkön találjuk ezeket a paradigmatikus helyhatározó ragokat. Látjuk azonban azt is, hogy ebben az alaktani tekintetben kétségtelenül legfiatalabb igekötő-kategóriában is megindult már az összezsugorodás, a lekopás folyamata, kivált egyes nyelvjárásokban s főleg akkor, ha az igekötő jelentés tekintetében is elveszítette etimológiai kapcsolatait. A vog. *pɑ̈χèn* 'oldalra, félre, el', *akwän* 'együvé, össze, meg' vagy az osztj. *lokkì* 'körül, szét, el', *pira* 'hátra, vissza, el' még mindenütt csak teljes ragozott alakjukban használatosak, ellenben pl. a vog. *supï* 'keresztül, át, ketté, szét' csak a vogÉ. *(supï)* és a K. nyelvjárásban *(sopï, sɔpi)* ragos állandóan, a vogT-ban már váltakozik a ragos és a ragvesztett alak (*šupu* és *šup*), míg a KL. és a P. nyelvjárásban csak a kopott alakra (*šup*) ismerek példákat. — A vog. *palï* 'el, szét, ki' stb. csak a K. nyelvjárásban következetesen ragos (*palï*), az É. és T. nyelvjárásban váltakozik a ragos a ragtalannal (É. *palï* és *pal*, T. *pālu* és *pāl*), a többi nyelvjárásban ellenben csak lekopottan (KL. *pal*, *päl*, AL, P. *pal*) fordul elő. — Hogy osztják példát is említsek, a vog. *palï*-nak megfelelő *pēlkì* 'ketté, el, szét, ki' stb. mindössze az északi nyelvjárás-csoport egyes példáiban található, egyebütt teljesen kiszorítja a ragjakopott *pēlɔk*, *pēlnk*.

Az obi-ugor igekötők egy másik csoportjában -χ, -*k* végződést találunk, amelynek igazi jelentőségére nemrégiben Toivonen hívta fel a figyelmet (Nyr. 59:69-71). Kétségtelennek tarthatjuk, hogy ez a mindössze néhány igekötőben és

határozószóban található közös elem nem a tőhöz tartozik, képzőnek sem magyarázható, hanem nyílván viszonyító elem, irányjelölő rag, mégpedig az ősi fgr. **k~*γ* lativusi rag elszigetelődött folytatója. Eleve valószínűnek látszik, hogy az ilyen alakú igekötők régibb korra nyúlnak vissza, mint az imént bemutatott típus képviselői.

A vogulból egy világos példát idézhetünk rá, s ez a 'föl' jelentésű

	É.	KL.	K.	P.	T.	
lat.	*nɑ̄ɔ̄χ*	*nukh, nuk*	*nɔkh*	*nuɔ̄k*	*nuɔ̄, nɔɔ̄*	'föl'
loc.	*numèn*	*nuɔ̄èn*	*nɔmèlt*	*numèn*		'fönt'
abl.	*numèl*				*numèl*	'fölülről'

Ahlqvist a következő alakváltozatokat jegyezte föl: *nox*, *nonk*, *nonq*, *nuk* (SUS. Toim. VII, 177).[1])

Az osztjákban viszont öt igekötő tartozik ebbe az alaktani kategóriába, mégpedig:

1. FD. *jɔ̄χ*, Trj. *jɑ̄ᵘkə̄*, Ni. *jɔ̄χ*, Kaz. *jɔɣi̯*, V, Vj. *jɔ̄χpa'*, O. *jɔ̄γi̯'* 'nachhause, heim; zurück' (Karj. OL. 119); É. *jɔγɔ*, *jɔγi̯*, *jɔχ* 'be, haza, vissza' stb. (Pápay); D. *jɔχ*, *juχ* id. (Patk.); K. *jɔχ*, J. *jɑk̯ₒk̯ₒə̄ₒ* 'zurück; nachhause, hinein, herein' (Paas.-Donn.); [— vö. azonban: FD. *jɑ̄dɔ̄n*, AD. *jɔ̄dɔ̄n*, Ni. *jɑ̄tɔɣ'*, Kaz. *jɔaɲɲ'*, O. *jɔlɲɲ* 'zu hause' (Karj. OL. 58); É. *jɔlna*, *jɔlnn*, *jɔln* 'benn, a házban', *jɔltà* 'hazulról, hátulról' (Pápay); D. *jadan*, *jatan*, *jadana*, *jatana* 'zu Hause' (Patk.); K. *jɑtɔ̄n*, J. *jak̯ₒk̯ₒə̄ₒn* 'zuhause', K. *jɑttā*, J. *jɑk̯ₒk̯ₒə̄ₒltà* 'vonhause' (Paas.-Donn.)]

[1]) A vogulban még a következő határozószókban maradt fönn ez a lativusi rag:

AK. *lɔnχɔ*, KK. *ɑɔɣk̯ɔ̄*, FK. *lāɣk̯ɔ̄*, P. *ɑɔɣₙkā*, V, AL. *laɣkā*, FL. *lɔ̄ɣᵏχā*, Sz. *lɔ̄ɣᵏG̱rā* 'stromabwärts' (Kann. WogVok. 74), *lɑ̄ñχä*, *lɑ̄ñχäl* (Munk.) 'a folyón lefelé' [vö. *lui sup* 'a folyó alvidéke, *luin* 'az alvidéken', *luil* 'az alvidékről']; *alyä*, *alyäl* 'a folyón fölfelé' [vö. *alèn* 'a folyó felvidékén', *alèl* 'a folyó felvidékéről']; *tālaχ* 'arrafelé', *tīlaχ* 'errefelé', *elālaχ* 'előre, előfelé', *velyè* 'közelbe, közelebb' (*vōt* 'rövid'), *toχ*, *ťoχ*, *tokh*, *tokho*, *tokhwè*, *tux* 'úgy', *tik*, *täχ* 'így', [*ta* 'az', *ti* 'ez']; *mārɑχ* 'miért' [*mār* 'mi?']; *mūsèχ* 'szerint' [*mūs* id.] stb.

2. Kr. *nik*, V, Vj, Trj. *nìk'*, Ni, Kaz. *nik'*, O. *niχ* 'ans Ufer, nach der offenen Stelle zu (nach dem Fluss, nach dem Sumpf), nach dem Tiefland, bergab, vom Nebenfluss nach dem Hauptfluss (Karj.-Toiv. Nyr. 59:70); É. *nik* (Pápay); D. *nik, nèk* (Patk.); K, J. *nìk* id. (Paas.-Donn.);

[— vö. azonban: FD. *ni'm*, Trj. *ni'm'*, V, Vj. *ni'm'*, Ni. *n̯im*,' Kaz. *n̯īm'*, O. *n̯i'm*, 'der flussmündung (haustüre) näher gelegener ort, stelle'; Kond. *nāmən*, Trj. *nāmən'*, V, Vj. *nāmən'*, Ni. *nāmən'*, Kaz. *nāmən'*, O. *nāmən* 'im unterland, am ufer' (Karj. OL. 5); É. *nim* 'a folyó alvidéke, partvidéke', *nāmən* 'a parton, a folyó alvidékén', *nāməlta* 'a folyó alvidékéről' (Pápay); K. *nāmən*, J. *nàmən* 'am ufer', K. *nāmət̯tā*, J. *nàmət̯tà* 'von ufer' (Paas.-Donn.)]

3. FD. *nŏχ*, Trj. *n̯o'k'*, V, Vj. *n̯ùχpa'*, Ni. *n̯āχ*, Kaz. *n̯ōχ*, O. *n̯ŏχ*, 'nach oben, hinauf' (Karj. OL. 120); É. *noχ* 'föl, a folyón fölfelé' stb. (Pápay); K. *nɒχ*, J. *nɒk̯* 'auf' (Paas.-Donn.);

[— vö. azonban: FD. *nu'm*, Trj. *n̯u'm'*, V, Vj. *n̯u'm'*, Ni. *n̯ūm'*, Kaz. *n̯ūm'*, O. *n̯um* 'ober; das obere' (Karj. OL. 136); FD. *nūmən*, Trj. *n̯ōmən̯'*, V, Vj. *n̯ōmən̯'*, Ni. *n̯ūmɔn̯'*, Kaz. *n̯ōmɔn̯'*, O. *n̯ōmɔn̯* 'oben' (uo. 148); É. *num* 'felsõ rész', *nōmən* 'fönt, a folyó felvidékén', *nōməltà* 'felülről' (Pápay); K. *nùm* 'oberer teil, oberer lauf des flusses', K. *nūmən*, J. *nòmən* 'oben' (Paas.-Donn.)].

4. FD. *t̯e'χ* adv. 'dicht, fest', Trj. *t̯i'k'* adv. 'tot; ohnmächtig', Ni. *s̯ɛχ* adv. 'tot', Kaz. *s̯i̯χ*, O. *s̯ɒχ* adv. 'tief; ohnmächtig' (Karj. OL. 178); É. *śax ušleten* 'ihr werdet gänzlich sterben' (Ahlqv.); D. *ťeχ porta* 'tot beissen' (Patk.).

Mint igekötõ 'agyon' jelentésben használatos. A -χ nélküli tõszót nem tudom ugyan az osztjákból kimutatni, azonban alkalmasint egybetartozik az ugyancsak 'agyon' jelentésû vogÉ. *śamä, śam*, KL. *śäm* K, P. *śäme, śäm* igekötõvel (pl. *śam-rātitä* 'agyonveri', *śam-ajtitä* 'agyonitatja vagy megmérgezi' stb.). — A -χ és a -*m* egymáshoz való viszonyára vö. osztj. *niχ : nim, noχ : num* stb.

5. É. *toγo, toγi* 'oda, hozzá, meg' stb. (Pápay); D. *toχ tuχ, toχta, tuχta* 'dahin, dorthin; fort, weg' (Patk.); K. *tɒχ*, J., *tɒwə̄* 'dorthin; zu' (Paas.-Donn.);

[— vö. azonban: *tom, tomi, tum* 'jener', *tot, totà* 'dort', *tolta* 'von dort'].

Az imént emlitett vog. *nɒχ* 'föl': *numən* 'fönt', *numəl* 'fölülről'; *lɒχχä* 'a folyón lefelé': *luin* 'az alvidéken', *luil* 'az alvidékről', valamint az osztj. *niχ* 'ans ufer': *nāmən* 'am ufer'; *noχ* 'hinauf': *nāmən* 'oben' alakpárok az obi-ugor igekötõk alaki elemzésének további lehetõségére is utat mutatnak. A vog. *u* ~ lat. *o*, osztj. *ā* ~ lat. *i*, osztj. *ū* ~ lat. *o* paradigmatikus magánhangzóváltakozások tanulságait látva jogosan várhatjuk, hogy ilyentéle hangzóváltás alapján egyes ragtalan igekötõkről is képesek vagyunk megállapitani lativusi voltukat. Egy vogul és egy osztják példán szemléltetem ezt az eljárást.

A Munkácsi szövegeiben 'a partra, föl' stb. jelentésben használatos vogÉ. *pə*, KL, K, P. *pə̄*, T. *pə̄* igekötõ hangszinében szabályosan eltér a tõszótól és a hol? kérdésre felelõ határozói alakoktól: vogÉ. *puj*, KL. *pui*, K, P. *puj*, T. *pəj* 'far; a folyótól fölfelé esõ vidék' (Munk.) ~ osztj. FD. *puj*, Trj. *p'uj'*, V, Vj. *puj'*, Ni, Kaz. *pūj'*, O. *puj* 'hinterteil' (Karj. OL. 124); fS. *puo* 'podex'; szam. *pūi, fua* stb. 'das hinten befindliche, der hinterteil'; locativusa: vogT. *pə̄jə·n*, AK, KK, AL. *pūin*, FK, P, ÉV. *puin*, FL. *pu̯in*, Sz. *pu̯in* 'im hintergrund (der stube); am ufer; gegen den oberen lauf des flusses' (Kann. WogVok. 196).

Ezt a *pə* igekötõt feltétlenül lativusnak kell tartanunk, mégpedig nem annyira jelentése, mint magánhangzója miatt. Ezt a következtetésünket igazolni is tudjuk: a vogÉ. szövegekben a ragtalan *pə* mellett lat. ragos *pəi'* példák is elég gyakran elõkerülnek, Kannisto meg ugyancsak az északi nyelvjárásból csupán *pəγ* alakban emliti (WogVok. 196).

Az osztjákból a 'ki, el' jelentésû *kim* magyarázható ilyen módon. Pontos átirásban ezek az alakjai: FD. *ki'm*, Trj. *k'e'm'*, V, Vj. *k'ù'm'*, Ni. *kim'*, Kaz. *kim'*, O. *kim* 'das äussere; hinaus' (Karj. OL. 14, 215); É. *kim, kim* (Pápay); D. *kim, kēm* (Patk.); K. *kim*, J. *kɛm* 'heraus, aus' (Paas.-Donn.). Ez igekötõ lativus voltát szintén csak a magánhangzó árulja el, amely színben és quantitasban is következetesen különbözik a következõ locativusi és ablativusi alakok magánhangzójától: FD. *kāmən*, Trj. *k'emən'*, V, Vj. *k'ə̄mən'*, Ni. *kāmɔn̯'*, Kaz.

kāmən', O. *kāmən* 'aussen' (Karj. OL. 12); É. *kāmən* (Pápay); K. *kāmən*, J. *kēmən* 'aussen' (Paas.-Donn.); É. *kāmətta* (Pápay); K. *kāmətta*, J. *kāmətta'* 'von aussen' (Paas.-Donn.).

Alaktani vizsgálataink eddigi eredményeit abban foglalhatjuk össze, hogy a 31 vogul igekötőből 25, a 27 osztják igekötőből pedig 21 határozottan lativus. Az igy magyarázatlan maradottak szinte egyenkénti vizsgálatra szorulnának: közöttük egy-kettő valószinűleg a lativusi rag korai lekopásával nyerte mai szótlan alakját, néhány pedig félreérthetetlenül locativus.

Világosan felismerhető locativus pl. a 'szemben, ellen' jelentésű vog. T. *ŧet*, AK. *ŧă̄ɬt*, KK. *ŧǭɬ'*, FK. *ŧǭɬ'*, P. *ŧɛ̄ɬt*, V. *ŧāɬ't*, AL. *ŧēlt*, FL, Sz. *ŧāɬ'ɬ't* (Kann. WogVok. 21). — Alig szorul bővebb bizonyitásra, hogy az igekötő végső *-t*-je az ugor nyelvekben közönséges locativusi *-t* (vö. vog. *tit* 'itt', *tot* 'ott', *χot* 'hol', *juit* 'hátul', *χalt* 'közben', *sajit* 'mögött', stb.), a tőszó pedig az 'ellenség, ellenfél, ellenhad' jelentésű vog. *ŧaɬ*, amely az osztjákban is ismeretes: osztjÉ. (Ahlqv.) *ŧāl* 'Streit, Krieg; Kriegerhaufen', (Pápay) *ŧāl* 'ellenség'; D. (Patk.) *ŧaɬ* 'háború, hadsereg', *ŧaɬ-χui* 'hadviselő, katona', *ŧaďesem* 'harcolni, hadakozni', (Paas.-Donn.) K. *ɣ'ɑ̀ɣ'*, J. *ɣ'ɑ̀ɣ'* 'krieg, kriegsheer, K. *ɣ'ɑ̀ɣ'əsəm*, J. *ɣ'ɑ̀ɬɬǫksəm* 'krieg führen'.

Az osztjákban szintén találunk locativus ragos igekötőpéldákat, ezek azonban csak párhuzamosan az eredetibbnek vehető lativusi alakok mellett és szerepében használatosak: *kim* 'ki': *kāmən* u. a. (tkp. 'künn'); pl. *oχ kāmən narlem* 'fejemet kidugom' (ONGy. 21, 36, 37, 234 stb.), *kāmən ẽtlem* 'kimegyek' (uo. 14, 18, 77, 85 stb.); gyakoribbak azonban az effélék: *kim-narlem* 'kidugom', *kim-ẽtlem* 'kimegyek';

nɨk 'a partra': *nāmən* u. a. (tkp. 'a parton'); pl. *ɨ̄r jeɣkəlna nāmən mētšalem* 'a tó vizére taszitom' (ONGy. 78), *nāmən nāormalem* 'beleugrom' (uo. 180), *pòn nāmən ālləm* 'kecehálómat leemelem' (ONyt. 132); rendesen azonban: *nɨk-mētšalem*, *nɨk-nāormalem* stb.

noχ föl: *nōmən* u. a. (tkp. 'fönt'); pl. *nōmən ɑ̄mɔslem* 'fölülök' (ONGy. 21, 173 stb.), *nōmən ālēmalem* 'fölemelem' (uo. 22, 166 stb.); többnyire: *noχ-ɑ̄mɔslem*, *noχ-ālēmalem* stb.

Megitélésem szerint a locativusi alakok ilyetén igekötői alkalmazása másodlagos, tán egészen újszerű, és nyilvánvalóan

az osztják helyhatározók hármas-irányúságában beállt synkretismus természetes következménye. Itt sem történhetett egyéb, mint ami az osztják nyelv egész határozórendszerét jellemzi: lassanként elhomályosult a h o l? h o v á? h o n n é t? kérdésre felelő határozók alaki megkülönböztetésének szükségérzete, vagyis pl. a *-na* (*-nɨ*, *-n'*, *-nn*, *-n*) ragos határozók lehetnek locativusok (szorosabb értelemben vett locativus, inessivus, superessivus, adessivus), lativusok (illativus, allativus, sublativus), sőt ablativusok is: *tōrāmna* 'égben, égen, égre, égbe'; *nōməlta* 'fölülről' és 'fönt', *χol* 'hol' és 'hová' stb., a szerint, ahogy a determinált szó vagy éppen a szövegösszefüggés és a helyzet kívánja.[1])

Az alakilag legnehezebben magyarázható igekötők közül a vog. *χot* említhető. Az északi-vogul nyelvjárásban nagyon sűrűn használatos, s a mozgást, mozditást jelentő igék mellett különféle irány jelölésére is szolgál, jobbára azonban a cselekvés intensiv vagy perfectiv ill. inchoativ voltának kifejezője:

χot lītä 'eldobja' (VNGy. IV, 406), *āpänēl χot kwālēs* 'a bölcsőből kiszállott' (uo. II, 101), *kēntä χot ti ālmejēstä* 'sapkáját leemelte' (uo. I, 46); *χot-ēssēmawēs* 'elszégyenkezett' (I, 11; III, 307), *nētä χot-kantmejawēs* 'neje megharagudott' (II, 54), *χot mōwēlālēm* 'elmosolyogta magát' (II, 285), *χot tormēm-kēnt* 'midőn elszédültem' (III, 245), *χot-saimēt* 'elrothadtak' (IV, 241), *pājēltēm mānālnēl ta pojtsēt, ta pojtsēt, akwēmūs χot pojtsēt, vūssī' at pājēlte'it* 'forrásuk csak csendesedett, csak csendesedett, egyre elcsendesedett, tovább már nem fornak' (I, 76).

Helyenként a délibb vogul nyelvjárások is használják ezt az igekötőt (KL. *khwɑt*, AL. *kwat*, K, P. *khwātē*, *kwāt*), mégpedig rendesen perfectiváló értékben: KL. *khwɑt-jərilaχti*

[1]) Valamelyes nyomai a vogulban is megtalálhatók a határozói irányegybecsésnek: *kēr sēr jəmēs qulā numēn χartitä* 'a vas lánc jeles végét fölvonja' (VNGy. III, 47, 499), *numēn jāŋχīlāli* 'fölfelé fordul' (uo. II, 247), *tālān numēn tāltilawcēm* 'szánkóra rakosgatnak föl engem' (uo. III, 246); elvétve ablativus is előfordul lativus helyett, mint pl.: *numēl minle'im* 'én fölmendegélek' (uo. III, 252) stb.

'elfelejti' (VNyj. 120. l. jegyz., VNGy. IV. 315), AL. *kwaṭ-rạχtés* 'megijedt' (VNyj. 161), K. *khwạt-ńạlttạus* 'megkoszosodott' (uo. 211), P. *kwạt-rimlés* 'összezavarodott, pl. a beszédben' (uo. 246). — Ezekben a tájszólásokban azonban elég szűk körben él — a KL. nyelvjárásból csak az idézett egyetlen példával tudom igazolni —, mert lépésről-lépésre szorítja visszafelé a *kwän*, *jel* stb.

A vogul *χot* igekötőt Munkácsi próbálta megmagyarázni: „Tekintve a magy. *meg-* igekötőnek *megé*, *mögé*-ből való fejlődését, valószínűnek látszik, hogy a *χot* a vogul *χūtäï'* 'mögé' névutó kopott alakja, melynek alapjelentését a magy. *hát* 'dorsum' világosítja meg" (VNyj. 28). — Ezt az ötletes föltevést, amely kivált a jelentésfejlődés rekonstruálása tekintetében több obi-ugor igekötő világos analógiájával is támogatható, szinte mindenki elfogadta (vö. Gombocz: MNy. V, 288; Beke: NyK. XXXVII, 123; Fokos: KSz. X, 307; Süd-Ostj. Gramm. 149).[1]) — Megítélésem szerint a Munkácsitól egybevetett vogul alakok hangtani viszonyai is magyarázatra szorulnának (vö. vogÉ. *χot* 'el-': *χūtäï'* 'mögé', AL. *kwaṭ* 'el-': *khuta* 'mögé',

[1]) E mellett a magyarázat mellett komoly szót sem érdemel Bujnáknak az a meglepő állítása, hogy a vog. *χot* az orosz *otъ* igekötő átvétele: „V tomto vidím potvrdenú svoju domnienku, že Munkácsi splietol tri pojmy a odvádza ich z jedného slova *χot* — mad'. *hát*, kdežto ja poznávam tu tri rôzné, ač hláskove rovnaké slová, z ktorých dve by boly ruského pôvodu a tretie pôvodné ugrijské, poťažne ugrofinské: *χot* < *kъto*, *χot* < *otъ* a *χot* — *hát*" (96). Ugyanígy, de szabatosabban a francia összefoglalásban: „Munkácsi met en rapport l'adverbe *χot* avec le substantif magyar *hát*. Mais si le substantif *χot* peut être en magyar *hát*, il ne peut être en même temps préposition, préfixe et pronom interrogatif vogouls. C'est pourquoi nous supposons que les Vogouls possédent pour ainsi dire trois mots *χot* phonétiquement égaux dont deux, c'est-à-dire la préposition *χot* > *otъ* (ə: *χot* < *otъ*) et le pronom interrogatif *χot* < *kъto* seraient d'origine russe et le troisiéme *χot* = *hát* (tergum) d'origine ougrienne" (378). — Meg kell jegyeznem, hogy Bujnák még csak nem is furcsálja a vogul alak szókezdő réshagját, amely — honnét-honnétse — az állítólagos orosz jövevényre csimpaszkodott. Ilyen csekélységek nem szokták őt zavarba hozni!

K. *khwâtè* 'el-': *khuti* 'mögé'), de kivált akkor lepi meg jogos kétség az embert, ha a vogul igekötő rokonnyelvi megfelelőit keresve a következő osztjÉ. igekötőre bukkan: (Ahlqv.) *χoḻ*. (Karj.) *χō̤ḷ'*, (Pápay) *χolta*, *χolt'* és *χos*. Az osztják változatok együvétartozásában nem kételkedhetünk, bár Karjalainen szótári anyagának ismerete nélkül korai volna az egyes alakok elterjedtségéről és egymáshoz való viszonyáról véleményt kockáztatni. Annyi az eddig rendelkezésünkre álló forrásokból is megállapítható, hogy az osztják változatok használatában nyilván helyi és tán egyéni különbségek tükröződnek vissza: pl. az ONGy-ben, amely a Szigva vidékéről származó Reguly-féle hagyaték egy részét tartalmazza, Pápay átírásában *χol* ill. *χolta* változatok találhatók, míg az ONyt-ban, amely Pápaynak Obdorszk-környéki gyüjtéseit közli, következetesen a *χos* alak járja. — Bármint áll is az osztják változatok kérdése, a vog. *χot*-tal való rokonságuk alig lehet vitás, amint ez a használat következő pár példájából is kiviláglik:

osztjÉ. *χoḻ-pitḻem* 'herabfallen', *χoḻ-sēvirḻem* 'abhauen', *χoḻ-parkatḻem* 'abschütteln' (Ahlqv. Wb.); osztjKaz. *χḻọ' ḷōz'ttī* 'ausschirren, -spannen' (Karj. id. Toivonen: FUF. XX, 50); *tēllal χolt'-lạ̄γoptamel* 'ruhájukat lehúzzák' (ONGy. 42), *χolta-raḳəntī laj-vụri* 'leroskadó alvilági vér' (uo. 87); *χos-sēu̯ər'səlì* 'összevagdalta' (ONyt. 65), *χōlə̄m lau̯əl tui̯ətlàl χos-pài̯ịtsəlì* 'a három lovát a szánjaiból kifogta' (uo. 71), *lou̯ χos-ńvγàdəs* 'ő elnevette magát' (uo. 151) stb.

Ha pedig a vogul és az osztják alakok összetartoznak, akkor a vog. *χot* megfejtése a jövő teendője lesz.

Alaktani áttekintésünk befejezéséül hangsúlyoznunk kell, hogy a felismerhetetlenségig elváltozott formájú vagy az igéjével elemezhetetlenül összeforrt igekötő, mint pl. a lat. *debeo* (< *de-habeo*), *surgo* (< *sub-rego*), *cogito* (< *co-agito*), *pono* (< *po-sino*), vagy a német *bleiben*, *glauben*, *gleichen* stb. egy sincs az obi-ugor nyelvekben.

III. Az obi-ugor igekötők jelentésbeli sajátságai.

Az igekötők — akár az obi-ugorokra, a magyarra, az indogermánokra, akár p. o. a kaukázusi ndra gondolunk — jelentés tekintetében csodálatosan árnyalt színpompát mutatnak. Megérti az ember a németek lelkesedését, amellyel igekötőik, különösen az *er-* és a *ver-* szinte kiaknázhatatlan stilisztikai értékét dicsérik [1]). Túloznak azonban a németek, mikor ezt a kincset nyelvük páratlan különlegességének hirdetik. Minden nyelv igekötőiben benneszunnyad a korlátlan jelentésfejlődés készsége, s a csirát a legtöbb nyelv a maga sajátos talajának és légkörének megfelelően ki is tenyészti. Ami az igekötők használatának gazdag változatosságát illeti, bizvást hivatkozhatnánk magyar példákra. Tarka csokrot köthetnénk így *meg-*, *ki-*, *le-*, *el-* stb. igekötőink virágoskertjéből, kivált ha a szövegkörnyezet, a helyzet, szemlélet és hangulat hamvát is értékelni tudjuk. Az *elül* ige például, míg a szótárban nézzük, egészen homályos képzetet kelt bennünk s hogyan megelevenedik, milyen új meg új színt kap, amint egyik környezetből a másikba kerül: *elültek a tyukok*, — *elül a vihar*, — *órák hosszat elül a lusta*. — *elültem a tomporámat*. Hadd idézzem erre vonatkozólag Karcevski találó hasonlatát: az igekötős ige olyan, mint egy bonyolult ideogramma, amelynek pontos értelmét csak a környezet ismeretében lehet kihüvelyezni [2]).

Az igekötők stilisztikai finomságainak, művészi kifejező képességeinek vizsgálata nem a nyelvész feladata; nem is ilyen vonatkozásban akarjuk az obi-ugor igekötők jelentéstani sajátságait megvilágítani.

Az igekötők többsége a primitiv térviszonyok koordinátarendszerében útbaigazító szavak határozóragos alakjából keletkezett, ilyenekből mint *belseje* — *külseje*, *eleje* — *hátulja*, *föle* — *alja* stb. Mint eleve is valószínű, s mint a tapasztalat

[1]) Vö. Fritz Mauthner, Beiträge zu einer Kritik der Sprache III.[3] 112.

[2]) Systeme du verbe russe 40.

is bizonyítja, az efféle viszonyjelölő szókat legkorábban és legsűrűbben mozgást, mozdítást jelentő igék iránymeghatározására használta föl a beszélő. Az irányjelölő határozók aztán a gyakori használat során igéikkel egyre szorosabb kapcsolatba kerültek, aminek természetes következményeként különféle változások érték őket. Egyfelől alakilag koptak meg, szigetelődtek el: *belé megy* 'belsejébe megy' > *bele* ~ *beli megy* > *belmegy* > *bémegy* > *bemegy*; *kivé megy* » *kimegy*, *elé megy* » *elmegy*, *megé ad* » *megad* stb.,[1]) másfelől sokszor jelentés tekintetében is oly messzire szakadtak tőszavuktól, hogy csak a nyelvtörténész ismer rájuk. A *bemegy* igekötőjének jelentése nem változott lényegesebben, mindenki érzi róla ma is, hogy befelé, valaminek a belsejébe való irányulást jelöl, ha azt sokan nem is tudják, hogy voltaképen a *bél* szó *-é* ragos alakjából lett. A *meg* esetében azonban tanácstalanul áll az avatatlan, mert jelenleg már semmi jelentésszál nem fűzi a *mögött*, *mögül*, *mögé* elavult *mög* tőszavához, amelynek 'hátulsó rész, hátulja valaminek' a jelentése. Azt mondhatjuk tehát, hogy a *be-* igekötő máiglan megőrizte elsődleges, konkrét, etimológiai jelentését, a *meg-* pedig elveszítette azt, másodlagos, absztrakt jelentést vett föl.

Még szembetűnőbb az igekötő eredeti funkciójának ez a lefokozódása a szláv nyelvekben. Pl. az oroszban a *na* igekötő etimológiája szerint is (av. *ana*, gör. ἀνά, lat. *an*, gót *ana*), sőt mai präpositiós használatának tanúsága szerint is eredetileg kétségtelenül 'fölfelé, föl' jelentésű volt (vö. gör. ἀναβαίνω 'hinaufgehen', ἀναιρέω 'aufheben' stb); az óegyházi szlávban általában még szintén irányjelölésre szolgál: *naložiti* 'auflegen', *nakladiti* 'aufladen', *napьsati* 'aufschreiben' (Leskien, Gramm. d. abg. Spr. 165), ellenben ez az utóbbi *написать* az oroszban — a régiségben (vö. Szreznevszki, Mat. II, 307-8) és a mai nyelvben egyaránt — csak azt jelenti 'schreiben = írni, megírni', nem pedig 'felírni'. Az igekötős alak csupán abban különbözik tehát az igekötő nélküli *писать*-tól, hogy az aktio perfectiv voltát fejezi ki. A mult időben *я писал*

[1]) Vö. Horger: Nyr. XXXIX, 295; MEtSz. I, 340.

'írtam, irogattam, írni szoktam = ich schrieb, war mit schreiben beschäftigt', viszont *я написалъ* 'megírtam = ich habe geschrieben'; a két alakot szembeállítva: *я писалъ, писалъ, и наконецъ написалъ* 'írtam, írtam, végre elvégeztem az írást'. Ilyenformán az oroszban a *на* igekötő teljesen elveszítette eredeti irányhatározói jelentését s e helyett egy egészen új szerepkör betöltésére idomult át: konkrét jelentéshordozóból formális elemmé színtelenedett (vö. még: *наказать* 'megbüntetni', *накричать* 'kiabálni', *назвать* 'nevezni, megnevezni' stb.).

A jelentésnek ez a sajátszerű átalakulása nemcsak a magyar és a szláv nyelveket jellemzi; megtaláljuk mindenütt, ahol az igekötőknek kellően tág alkalmazási körük és megfelelő multjuk van. Megtaláljuk p. o. a litvánban, amelyben az igekötők a cselekvés befejezettségének, eredményességének elmaradhatatlan exponenseivé váltak: *jìs jójo añt vẽszkelio* 'er ritt auf der Landstrasse (dahin)', ellenben: *jìs nu-jójo į̃ mẽsta* 'er ritt in die Stadt (d. h. so, dass das Ziel erreicht wird)'; *jìs lìpo añt kálno* 'er stieg auf den Berg = er war im Aufsteig begriffen', ellenben: *jìs už-lìpo añt kálno* 'er erstieg den Berg'. A továbbfejlődés során egyes igekötők teljesen elveszítették aztán eredeti irányjelölő jelentésüket s csupán az igével kifejezett folyamat bevégzettségének jelölésére szolgálnak. Pl. a *pa* igekötőnek 'alá, le' az eredeti jelentése: *pa-kìszti* 'hinunterstecken', *põ stógu pa-ẽiti* 'unter ein Dach untertreten, etwa um sich vor Regen zu schützen'; viszont „meistens hat *pa-* in der Zusammensetzung diese Bedeutung aber gar nicht und ist dann überhaupt an sich bedeutungslos. In solchen Fällen dient es nur dazu, das Verbum zu einem Compositum und damit zu einem Resultativ zu machen" (Kurschat, Gramm. d. litt. Spr. 127). — Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben a kaukázusi ud nyelv is. Azok az ud igekötők, amelyek még önálló életet is élnek, amelyek határozószóul is használatosak, általában megmaradtak elsődleges jelentésük fokán: *beṣ'p'esun* 'vorhersagen' (*beṣ'* 'vor, früher' + *p'esun* 'sagen'), *oqasak'sun* 'hinunterwerfen' (*oqa* 'unten, nach unten' + *sak'sun* 'werfen'), *alabak'sun* 'sich erheben', *alabesun* 'erheben', *alalaisun* 'emportsteigen, -klettern' (*ala* 'hinauf, oben' + *bak'sun* 'sein, werden, können', *besun* 'machen',

laisun 'klettern'). Ezekkel szemben azok az ud igekötők, amelyek önálló használatban nem fordulnak elő, már szinte teljesen elveszítették korábbi konkrét és szabatos helyviszonyító értelmüket s egyáltalán nem módosítják vagy esetről-esetre másként módosítják az ige jelentését: *t'aisun* (< *t'a-esun*) 'gehen, kommen' (a *t'a-* önállóan nem használatos; *esun* 'kommen'), *lap'sun* (< *la-p'esun*) 'anziehen', *lamandesun* (< *la-mandesun*) 'berühren' (a *la* önállóan nem használatos; *p'esun* 'machen, sagen', *mandesun* 'bleiben, nachbleiben').[1])

Az igekötő jelentésfejlődésének közösségével szemben inkább abban a tekintetben mutatnak az egyes nyelvek lényegesebb különbségeket, hogy melyikben milyen a konkrét és a formális jelentéstípus aránya, milyenek a két szélső fok közti átmenetek és végül másodlagos fokukon milyen alakban milyen különleges functiók elvégzésére szolgálnak az igekötők.

Ha ilyen jelentéstörténeti szempontból vizsgáljuk az obi-ugor nyelvek igekötőit, a következő magállapításokra jutunk: 1. A vogul és az osztják igekötők nagy többsége változatlanul etimológiai fokon van, másszóval konkrét, szabatos határozói viszonyt szokott jelölni. Amint eleve várható volt, az eredeti jelentés rendesen együtt jár az eredeti alakkal, a lativusi forma párhuzamos az elsődleges irányjelöléssel. 2. Az obi-ugor igekötők aránytalanul kisebb csoportja — nem véletlen, hogy az alakilag elkopottabbak tartoznak ide — többé-kevésbbé elveszítette eredeti jelentésértékét, a legkülönfélébb értelmekben használatos, sőt néha szinte különleges rendeltetés nélküli maradványnak tetszik.

Előre kell azonban bocsátanunk, hogy e két típus között nem húzhatunk persze éles vonalat. Nem is szólva a földrajzi, nyelvjárások közti különbségekről, egyazon közlőtől lejegyzett szövegekben is tarka-barka átmeneti formákkal találkozunk. De éppen az efféle átmeneti jelentésformák vizsgálata derít fényt az átalakulási folyamat belső és külső körülményeire. Lássunk néhány példát:

[1]) A. Schiefner, Versuch über die Sprache der Uden 25, 38. l. és a szótár megfelelő címszavai.

A vogÉ. *lakwä*, KL. *laχwä*, AL. *laχ*, K. *laχwe*, *laχwe*, P. *laχw*, *laχ*, T. *lex̄* igekötő tőszava *lakw*, *laχw* 'kerék, karika, kör, környék'; azonos vele az osztjÉ. *lokkì*, *lăkki* igekötő, amely viszont a következő osztj. főnév ragos alakja: FD. *l̥ā̆k* 'ring, zaspel', Trj. *l̥e̯ᵘk*, V, Vj. *l̥ǫ̆χ* 'zaspel', Ni. *l̥ăk*, Kaz. *l̥'ā̆k*, O. *l̥oχ* 'ring, kreis' (Karj. OL. 15). Mindkét nyelvben 'körül, szét' az igekötő rendes jelentése, amit a tőszó ismeretében természetesnek is tart az ember: vog. *laχwe sonsilaχtoχ pǫ̈mtes* 'körül kezdett nézegetni' (VNGy. IV, 383), *lakwä sulăti* 'szétszóródik' (uo. I, 146); osztj. *lòkkì yandi̯is* 'körültekintgetett' (ONyt. 25), *lokkì-i̯ǫu̯ôl'sollì* 'szétdobálta' (uo. 71). Ezt az igekötőt csak ritkán találjuk másként fordítva: pl. a törést, zúzást jelentő igék mellett gyakori az 'össze', a szórást, hányást, dobálást jelentőknél előfordul néha 'el' is; az etimológiai jelentés azonban még mindig kiérzik.

Egymástól némileg elütőbb jelentésváltozatokban használatos már a következő példa:

vogÉ. *supï'*, KL. *šup*, K. *sopi*, *sǫpi*, P. *šup*, T. *šupu*, *šup* ∞ osztjÉ. *šoppì*, *soppì*, *šop*, D. *čupa* 'keresztül, át, kettő, szét, el'. Ennek az igekötőnek is ismerjük a tőszavát: vog. (Ahlqv.) *šup*, *sup* 'Hälfte (der Quere nach); Stück, Endchen', (Munk.) É. *sup*, KL. *šup*, K. *sǫp*, T. *šǫp* 'darab, rész; -cska, -cske' (pl. *ërï'-sup* 'kis ének', *ńąs-sup* 'óracska'); osztj. (Patk.) *čup* 'hälfte (in die quere; gegensatz zu *pēlek*), stück, teil', (Karj. OL. 148) FD. *tʃŭ'p*, Trj. *tʃŏ'p'*, V, Vj. *tʃǫ̆'w*, Ni. *šup'*, Kaz. *šo'p'*, O. *so'β* 'stück, stümpfchen'. (Pápay) *šop*, *sòp* 'darab, rész; -cska, -cske' (pl. *lāj̮m-šop* 'fejszécske', tkp. 'fejsze-darab', *χār-šop* 'rénbikácska', tkp. 'rénbika-darab'. — Íme néhány vogul és osztják példa annak szemléltetésére, hogyan ágazik el az eredetileg keresztben való felezést jelölő szó jelentése. Egyik irányban a felezés, átmetszés műveletének képzete indikálja az 'át, keresztül' jelentés kidomborodását, másik irányban pedig a felezés, átmetszés eredményeként beálló kettéválás, szétesés szemlélete fejleszti ki a 'ketté, szét, el' jelentéseket:

vog. *nalä χūrēm supï' tālmats* 'nyele három darabra tört széjjel' (VNGy. II, 303), *jiw supï' ta jăktawe* 'a fát kettévágják' (uo. II, 68), *jąut χąsnanä supï' jasawēt* 'az íj rugóját

keresztülmetszi' (uo. IV, 178), *ujiñ ăntmĭt supï' minäslem* 'a vad-vadászó ösvényen általmentem' (uo. III, 304);

osztj. *sēger ńeda-vēl čuba tāgajōt* 'er zerriss die Kette in vier, fünf Stücke' (Patk. IO. II, 148), *jąš łąwen šop(pï)-χatšalem* 'kezed csontját kettétöröm' (ONGy. 31), *šārəs soppï-ussəl* 'a tengert átúsztak' (ONyt. 62).

Érdemes ezzel kapcsolatosan megemlítenünk, hogy példánkkal egyezően a vogulban és az osztjákban több 'darab' jelentésű szó is hasonló szerepű igekötővé vált, vagy fut versenyt az igekötővé válás útján. A vogÉ. *pulï'*, *pul*, AL. *pil*, K. *poli*, P. *pēlé*, *pēl* igekötő tőszava nyilvánvalóan a 'darab, falat, forgács' jelentésű vogÉ. *pūl*, *pul*, *pol*, KL. *pul*, T. *pol*, *pol*;[1]) igekötői alkalmazásban 'szét, el, keresztül, össze, meg, föl' jelentésekben szerepel:

sirejim pulï' ti sa'irilēm 'kardomat apróra fogom törni' (VNGy. II, 12), *pul-tąutawe* 'szétrágják' (uo. IV, 419), *tumanä polï' sakwātimēt* 'lakatjai össze vannak törve' (uo. III, 10); már az etimológiai jelentés ('darabbá') teljes elhomályosodását mutatják az efféle példák: *puākiñ ăntpēm pul-sąwēlmats* 'fejembeli agyvelőm megzavarodott' (uo. IV, 229), *pul-turyim ămp* 'megveszett eb' (VNyj. 29), *pēl-khašētaus* 'megpenészedett', *pēlé-sēis* 'megrothadt', *pēl-šāwēs* 'megsavanyodott', *pēl-šultąusēm* 'megőszültem' (uo. 247).

A vogul példának jelentéstani tekintetben pontos párját találjuk az osztjD. *perà*, *pèrà* 'in kleine Stücke; zer-' igekötőben:

tuāt pèrà sagadet 'er brach den Ring in Stücke' (Patk. IO. II, 144), *sēgeret pèrà tē-tāgajōt* 'er zerriss die Kette in kleine Stücke' (uo. 148). — A tőszó *per*, *pĕr* 'morzsa, darab';

[1]) Toivonen (FUF. XX, 58) Kannisto kéziratából a következő alakokat idézi: TJ. *pǭə*, AK. *pūl*, KK. *pūl*, V. *pu'ə̄ə*, FL. *pūl*, Sz. *pūl* 'stück (bissen)'. — A szó a rokonság többi tagjában is él: osztj. (Karj.) FD. *pùl* 'bissen, mundvoll (brot, fleisch); gekauter bissen (für ein kind)', V, Vj. *pul'*, Trj. *p'u'l* 'stück, bissen, mundvoll; gekauter bissen', Ni, Kaz. *pul'* 'mundvoll, bissen, stückchen; gekauter bissen', O. *pul* id.; (Paas.-Donn.) K. *pūl* 'bissen, stück', J. *pùl* 'stück im allgemeinen'; zürj. *palak*: *jy-p.* 'eisscholle'; stb.

pontosabban: (Karj.-Toiv.: FUF. XX, 139) FD. *pər* 'span zum feuermachen', V, Vj. *pər'* 'brocken', Trj. *p'əɣ'* 'brocken, krümchen, kleines stück' ∞ votj. *pĭrĭ, pĭri* 'brocken, krume, abgang, abfall' stb.

Sőt még ezeken felül is vannak példák arra, hogy 'darab, törmelék' jelentésű szó 'szét' értelmű igekötővé próbáljon válni. Még nem az, de már útban van, s ha a körülmények kedveznek neki, célba juthat. A vog. *rawĭ'* 'darabokra, apróra' és az osztjÉ. *nampriji, nàmbərà* 'darabokra, izzé-porrá, össze' szavakra gondolok, amelyek közül az első a vog. *raw* 'apró darab, morzsa', a második pedig az osztj. *nambər* 'darabka, törmelék, por, szemét' lativus-ragos alakja s ilyenféle példákban található: vog. *josäɣä rawĭ' rätsäɣä, jaŋlä rawĭ' rätəstä, sirejä rawĭ' rätəstä* 'két hótalpát darabokra törte, ijját darabokra törte, kardját darabokra törte' (VNGy. II, 22); osztj. *sam pulɣ nampriji pɔɣləm* 'a szive táján össze-vissza van szurkálva' (ONGy. 275).

Az obi-ugor igekötők többsége a most bemutatott példákhoz hasonlóan máig megőrizte etimológiai jelentését. Könnyű azonban észrevennünk azt is, hogy bár még többnyire frissen érzik a konkrét irányjelölés, kisebb-nagyobb jelentéselhajlások kezdenek itt is, ott is kiütközni, mégpedig részint az igekötő tőszavának értelmi árnyalatai szerint, részint az igék irradiatiója, jelentésbesugárzása, részint pedig a sokféle analógiás hatások következtében. Ezek a nyelv életében dolgozó erők sok esetben aztán már mélyebbre ható változásokat eredményeztek: számos igekötő — érthető okokból éppen a legforgandóbbak — egyik vagy másik nyelvjárásban, ilyen vagy olyan igék szolgálatában szemünk láttára kezdi elveszíteni eredeti színét, szerepét és sodródik különösebb zökkenő nélkül a formális elemmé válás lejtőjére. A vog. *śam* ∞ osztj. *śaχ, ɬeχ* igekötő rendesen még az elsődleges 'holtra, agyon' jelentésben használatos, azonban egy-két osztj. példában, kivált pedig a vogul nyelv K. és P. nyelvjárásában már számottevően továbbfejlett értelemben, t. i. a cselekvés intenzitását, eredményességét, befejezettségét jelölő szerepben is közönséges: osztjÉ. *śaχ ušleten* 'ihr werdet gänzlich sterben' (Ahlqv.), osztjD. *ɬeχ jouradem* 'egészen begöngyölni' (Patk.); vogK. *nān löñi śämə*

toχtilēm 'én téged alaposan jóllakatlak', *śämə tərts* 'nagyot kacagott', *ńirēl oqnēm śäm-khaintēstə* 'engem megvesszőzött' (VNyj. 211—2); vogP. *śäm-ńaletkats* 'megfulladt', *joñkhēp śämə-tañénts* 'a hold megtelt, telivé lett' (uo. 247).

A magyar *far* szó obi-ugor megfelelőinek (Karj. OL. 217 osztj. FD. *pi'r*, Trj. *p'i̯'r'*, V, Vj. *pi̯'r'*, Kaz. *pi̯r'* 'hinter etw. befindlich; raum hinter etw'; Kann. TatLw. 111 vog. TJ. *pēr* 'der letztere') ragozott alakjai igekötőül szolgálnak: vog. (Kann. WogVok. 33), TJ. *pɛrū̆*, TČ. *pürü̆*, AK. *pă'ɾɣi*, KK. *pă'ri*, FK. *pă'ri*, P. *pɛr*, V. *pär*, AL. *pɛr*; osztjD. (Patk.) *pira* (Paas.-Donn.) K. *pi̯rà*, J. *pərɣi̯*; jelentésük többnyire 'hátra', azután 'vissza', bizonyos összefüggésekben pedig 'haza':

osztj. *pira poloχ łakset* 'er spie hinter sich' (Patk. IO. II, 6), *pira ankermetet* 'sie schauten nach hinten' (uo. 50), *pira karimeɣen* 'sie giengen zurück' (uo. 52), *pira juva!* 'komm zurück! (uo. 148);

vog. *pär khuŋlēm* 'hátrahagyott' (VNGy. IV, 117), *päri tūs* (FK. uo. II, 227), *purú tōs* (T. IV, 360) 'visszament'.

Vannak azonban az osztjákban is, vogulban is példák ez igekötő határozatlanabb másodlagos jelentésére: osztj. *pirà taχōm* 'hyljätä, браковать, verwerfen, aufgeben' (Paas.-Donn. 2352. sz.); vogK. *viš-khər rēsi, päri-loqtteln!* 'a kisded sír, csendesitsd le!' (VNyj. 201), vogT. *jəmp puru-khąiwēs* 'a hold fogyóban van', *nīn puru-tōńśēn!* 'védelmezd meg nődet!', *puru-qmałtēlēm* 'kiengesztelem' (VNyj. 272).

Azt hiszem, e példák ismeretében senkisem kételkedhetik abban, hogy egy 'hát, hátsórész' jelentésű szóból minden idegen hatástól mentesen egyszerű perfektiváló igekötő váljék. Csak úgy mellesleg hívom fel erre a figyelmet, mert tudvalevőleg hasonló jelentésváltozásai miatt a magyar *meg-* igekötő is szláv hatás gyanújába esett.

Annak pedig, aki még ezután is kétségbe vonná a szerves fejlődés lehetőségét, idézhetek egy szakasztottan azonos másik vogul példát is:

vog. (Kann. WogVok. 48) T. *śi̯ś*, AK. *śoš*, KK. *sos*, FK. *sis*, P, V, AL. *śi̯ś*, FL. *sis*, Sz. *siz, si̯z* ‚rücken' (∞ osztj. *tʃəŋtʃ*, V. *tʃə̄ŋtʃ*, Ni. *ʃə̄ʃ*, Kaz. *ʃə̄ʃ*, O. *səs* 'rücken', fS. *häntä* 'schwanz', lpD. *tsātska*' 'fleisch am hinteren'; vö. legutóbb Toivonen,

InlAffr. 114) lativusi alakja elég gyakran használatos igekötői szerepben, mégpedig 'hátra, vissza, el' jelentésekben, pl. *amki sisĭ' minäsĕm* 'magam pedig hátra mentem' (VNGy. III, 112), *mańśi χum sisĭ' χajti* 'a vogul ember visszafut' (uo. IV, 267), *sisĭ'-kĕ χulilĕn* 'ha magad mellett elhagyod' (uo. III, 52, 53). — Azt hiszem, e példák maguktól beszélnek.

A *meg-* mellett leginkább *el-* igekötőnk vonta magára az idegenszerűség, szláv hatás vádját. Érdemes lesz tehát már ebből a szempontból is tüzetesebben szemügyre vennünk obiugor megfelelőit. — Az igekötő alakjai a vogulban *ĕlä, ĕl, el, il*, az osztjákban É. *jĕl* (*jĕlla, jĕl* stb.), D. *illə* stb. Tőszavuk azonos a magy. *el-*: *elő, eleje*; zürj. *il-*: *ilịn* 'a távolban', *ilịś* 'a távolból'; fS. *ete-*: *eteen* 'elé' stb. szavakkal: vog. (Munk.) *ĕl, il* 'elő', *ĕli-pāl* 'előrész', *ĕli-aul* 'elővég', *ĕlĕn* 'előtt; a távolban', *ĕlĕl* 'messziről', (Kann. WogVok. 41) AK. *ĕlt*, P. *jĕlL̆t*, V. *ĭlL̆t*, AL. *ilt*, FL. *ēlit* 'vorne, früher'; osztj. (Karj. OL. 212) FD. *i'ɬ*, Trj. *'i'a*, V, Vj. *ĭ'ɬ'*, Ni. *jeɬ*, Kaz. *je'a* 'vorder', (Pápay) *jĕl-pĕlək* 'előrész', *jĕlŋ* 'előtt, a távolban'.

Jelentésük mindkét rokonnyelvben annyira szerteágazó, hogy célszerűnek látszik a főbb típusokat néhány alkalmas példán szemléltetnünk:

I. Mozgás a térben előre: osztj. *jĕl-pidem* 'előre csúszott' (ONyt. 61), vog. *it-lē'in ĕlä ta sūlinti* 'szökő evet iramlik erre elő' (VNGy. III, 440), *ĕlä minäsĕm* 'előbbre mentem' (uo. IV, 38);

II. Általában távolodás: osztj. *jĕl-lĕlom'sət* 'odább állítak' (ONyt. 152), *śeltta j'el-manlen* 'onnét tovább mégy' (ONGy. 80), *jĕl-tāŋolmələm* 'elevezek' (ONyt. 140);

vog. *ĕlä jāmile'im* 'odább lépdelek' (VNGy. II, 197), *sirejil ĕlä rătlitä, ĕlä ūsilitä* 'kardjával elveregeti őket, elűzögeti őket' (uo. II, 136), *χumitänĕl ĕl-ajes* 'elszökött a férjétől' (uo. IV, 80), *ĕl-üntti* 'félreül', *il-joqmentäsĕm* 'eltávoztam', *il-pātĕrs* 'eltűnt', *ĕlä minĕn!* 'menj el!', *il-khĭpsäts* 'elcsúszott', *el-ajps* 'elszabadult', *el-khajiti* 'elfut', *el-tĕilĕmli* 'elrepül', *il-tolmāntĕn!* 'lopd el!' stb. stb.;

III. Időbeli kiterjedés, huzamosság jelölése: osztj. *ver jem āləɣ j'el'-verlem* 'munkám jó végét tovább csinálom' (ONGy. 32), *jĕl-āmɔstal* 'tovább ülnek', *j'el'-läśileu* 'tovább lessük', *jĕl-ńōγməl* 'tovább beszél' stb.

vog. *ĕl ūnlenti, ĕl χujγĕlālenti* 'tovább üldögél, tovább heverget' (VNGy. III, 413), *ĕlä ajeĭ'* 'tovább élnek' (uo. I, 4), stb. stb.

IV. Hirtelen beálló, vagy hirtelen beálló s azonnal be is fejeződő cselekvés jelölése: vog. *uj-āńś ĕlä rājŋχäślēs* 'az állatöreg elordította magát' (VNGy. III, 380), *ńaurĕm ĕläl' ťūńśĕltaχts* 'egy gyermek elsírta magát' (uo. I, 34, 199), *ĕläl' khajtēs* 'elfutamodott' stb.

V. A különféle átvitt értelmű jelentéseket (pl. vog. *ĕlä rūtmi* 'elszaporodik', *ĕlä miñkwĕ tāwim ājim* 'eladónak rendelt leány' stb.) mellőzve, utunk a jelentésfejlődés utolsó állomásához vezet: az igekötő etimológiai értelme kezd teljesen elhomályosodni, hova-tova szinte magába szívja az ige, hogy általa nyomatékot nyerjen, a cselekvés eredményességének, befejezettségének jelképezőjéül alkalmazza. Az osztjákban is vannak idevágó példák, a vogulban meg, kivált a T. nyelvjárásban, se szerük, se számuk:

osztj. *jĕl-ōimṭal* 'lesüllyed' (ONGy. 163), *jel-tālalĝ!* 'húzzátok csak meg (a csengetyűt)!' (uo. 275), *illə lăsyāɬtəm* 'ausspannen' (Paas.-Donn. 1009), *illə kŏ'ssəm* 'abbrechen, niederlegen, zerbrechen' (uo. 805);

vogK. *elĕ ōŋkhwsaχts* 'levetkőzött' (VNGy. II, 225), *lŋ lĕγät elĕ mänĕmtēstĕ* 'a ló farkát kitépte' (uo. III, 131), *vuj-aŋšuχ-kwāšmĕ elĕ-šąŋritä* 'a medvekörmöt megvágta' (VNyj. 201), vogT. *miśkérəχ íl-täjmèjəχts* 'az ifjú megebédelt' (VNGy. IV, 364), *íl-qštésĕm, íl-khaitsĕm* 'megharagudtam, elfutottam' (uo. IV, 371), *āmp il-aitstél* 'az eb megveszett', *pārt íl-ląŋmats* 'a deszka meghasadt, elrepedt', *íl-sĕis* 'megrothadt', *íl-āśtēs* 'megsavanyodott', *il-ātujis* 'megszagosodott' stb. (VNyj. 270-71).

Tévedés volna azt hinnünk, hogy a jelentésfejlődésnek ez a módja és foka kivételszámba megy. Több vogul és osztják igekötő megfutotta ezt a pályát, kivált azok, amelyek — alakjukból ítélve — a legrégibbek közé tartoznak:

a vog. *nɑ̈ñχ*, osztj. *noχ* eredeti jelentésének megfelelően azt jelenti elsősorban 'föl', a vog. *jol*, osztj. *il*, *it* pedig az ellenkező irányú, a lefelé való mozgást jelöli. Mindkét igekötő mindkét nyelvben megtartotta ősi értelmét, de e mellett különféle új szerepekre is vállalkozott, sőt pl. a KL. és a K. vog. nyelvjárásban meglehetősen háttérbe szorult a függőleges irányú mozgás jelölése:

osztj *noχ-kiləs* 'fölkelt', *noχ-yordì* 'emeld föl', *noχ-làjəmdəs* 'fölállt', *noχ-lèləs* 'fölült', *noχ-ētl* 'följön', *noχ-kʼirisà* 'fölkiabálták (kiáltással fölébresztették)' stb.;[1]
másodlagos jelentésben: *noχ-sətagem* 'einsalzen', *noχ-enχem*, *noχ-enχesem* 'losbinden, abnehmen' (vö. Patk.-Fuchs, Gramm. 147-8);

vog. *nɑ̈ñχ-χɑ̈ñγi* 'fölhág', *nɑ̈ñχ-kwäli* 'fölkél', *luwä-tarm nɑ̈ñχ-ūntēs* 'lovára ráült', *nukh šunšēm* 'fölnézek', *nukh-silätēm* 'fölkúszok' stb.;
másodlagos jelentésben: K. *vuot nɔkh-ńɔurémēs* 'a szél megerősödött', *nɔkh-pojtēs* 'meggazdagodott'[2] stb. (VNyj. 202), KL. *ńouł nukh-tōšlilém* 'megszárítom a húst', *lā pomél nukh-tēkti*, *nukh-äjtilém* 'a ló fűvel jóllakik, megitatom', *äm nān nukh-roɑtilém* 'én téged megraklak' (VNyj. 120).

Ugyanez a sorsa a 'le' jelentésű igekötőnek is:

[1]) Gyakori a *noχ* igekötő használata a különféle ruhadarabok levetését jelentő igékkel kapcsolatban: *tāχret noχ eγχet* 'er nahm sein Panzerhemd ab' (Patk. IO. II, 36), *loγùrən noχ àl èγ'à!* 'páncélodat ne vesd le!' (ONyt. 144), *tùnt χorāsət noχ ńɑlšimət* 'hän heitti päältään hanhenmuodon' (Paas.-Donn. 1429) stb;

[2]) Ellentéte: *jɑlə jərlitäχw* 'leszegényedni'; vö. magy. *meggazdagodni* — de: *leszegényedni*, *meghízni* — de: *lesoványodni*, *megférfiasodni* — de: *elasszonyosodni*, *megörülni* — de: *elszomorodni*, *megmagyarosodni* — de: *elolóhosodni* stb.

osztjÉ. *il-pidəs* 'leesett', *il-nāɣərməs* 'leugrott', *il-posməs* 'lecsöppent', *il-òχləs* 'leszállott', *il-χaŋèməsət* 'lebuktak', *il-ām'səs* 'leült', *il-ńɑrətlem* 'lenyomom', *il-luttəslì* 'leejtette'; D. *it estamen* 'indem sie herunterliess', *it-pāgdōt* 'er warf ihn zu Boden' stb.;
fejlődött jelentésekben: *il-χaləm* 'elhalt', *il-ōšəm* 'elpusztult' (ONGy. 184), *ül-vérte* 'похоронить, eltemetni' (Pápay-Munk. 12), *ādèγ it vērāi* 'am Morgen beerdigte man sie' (Patk. IO. II, 144), *ɑ̈ləm il-ńöγollem* 'álmot alszom' (ONGy. 18, 20, 77) stb.;

vog. eredeti jelentésben: *jol χujèsì* 'lefeküdtek', *jol-ūntsém* 'leültem', *jol ti räγäts* 'lerogyott', *jel-ujlém* 'leszállok', *jol-voškäsälʼim* 'földhöz vagdalom', *jol-jällawès* 'letaposták' stb.;
másodlagos jelentésben: *jel-ɑjaum* 'elalszom' (VNyj. 120), *jol ɑjilmatwès* 'elaludt' (VNGy. I, 7.), *jol-joχtawém* 'lerészegedtem' (uo. I, 222; IV, 80), *man savit χum ɑ̈li, pusén jol-ajtiän* 'amennyi férfi van, mind leitatod' (uo. IV, 67), *jel-poñkhlès* 'lerészegedett' (uo. IV, 165); *jol-χɑ̈li* 'meghal', *jol-ūsi* 'elpusztul', *jol-pōsèli* 'kimúl' (uo. I, 203), *ťoɑťätén jɑlé šäptéstén* 'atyjukat eltemették' (uo. II, 241); az egyes állatok halálának kifejezései: *uj-aŋšuχ jel-šoškhati* 'a medve aláömlik', *šörp jel-tili* 'a jávor alárepül', *sāir jel-khwɑlili* 'a tehén elpusztul' (VNyj. 178); *jā jel-pōlès* 'a folyó befagyott' (uo. 240), *Täut il-ɑnts* 'a Tavda befagyott' (uo. 274), *jolä ťaťmätsém* 'megállottam' (VNGy. III, 68), *luwä jol-χartitä* 'lovát visszarántja' (uo. IV, 149), *törém jel-mɑ̈ltépjɑ̈mès* 'тепло стало — fölmelegült az idő', *jel-tɑ̈ljaχts* 'задрожалъ — megremegett' (VNyj. 178), *ti eš il-punšɑs* 'ez a dolog bevégződött' (uo. 275).[1])

[1]) E példák eszébe juttatják az embernek az ói. *áva*, av. *ava*, lat. *au*, porosz *au*, óegyh. szl. *u* igekötőt, amelynek szintén 'herab' volt az eredeti jelentése, azonban az egyes

Úgy látszik, hogy a konkrét irányjelölésre szolgáló igekötők elszíntelenítésében a vogK, P, T., de különösen a KL. nyelvjárás jutott legmesszebbre. Az eddigi példáknál is szembeszökőbb ez a hajlandóság a 'ki' jelentésű *kwon* és a 'félre, szét' jelentésű *pal* alkalmazásában. Hogy csak néhány példát említsek, a *kwon-kwāle'im* 'kimegyek'-féle használat mellett a *kwän-jäχtépoɑlit* 'szétvagdalja — t. i. a leölt borjút' (VNGy. IV, 163), *kwälä kwän tajwés* 'háza leégett', *üsén kwän-tēlils* 'eszed megzavarodott', *woɑnit kwän-tips* 'az erdőben eltévedt' (VNyj. 119); — az elsődleges *pal-ɣalils* 'széthasadt' mellett pedig a *päl-šövlau* 'megsavanyítják — a bozasört' (VNGy. IV, 420), *päl-khwɑrjäχtsém* 'megharagudtam', *ńirél päl-sērēχtaus* 'megfenyítetett vesszővel' (VNyj. 120) stb. effélék éppenséggel nem mennek ritkaságszámba.

Mielőtt az obi-ugor igekötőknek amúgy is hosszúra nyúlt jelentéstani tárgyalását befejezném, még arra a kérdésre szeretnék röviden válaszolni, mivel magyarázhatjuk a különböző eredetű igekötők jelentés-fejleményeinek egybetorkollását. A

pēl-šäwés 'megsavanyodott',

il-äštés 'megsavanyodott',

päl-šövlau 'megsavanyítják'-félékre gondolok, amelyekben íme egyszer a 'darab' jelentésű *pal*, másszor az 'eleje valaminek' jelentésű *ēl*, *il* és harmadszor az 'oldal' jelentésű *pal* szavakból lett igekötő végez lényegileg egyazon funkciót: egyszerűen perfektiválja a történést. Közönséges jelenség ez mindazon nyelvekben, amelyek fejlettebb igekötő-

idg. nyelvekben éppúgy tovább fejlődött, mint a mi obi-ugor igekötőnk:

ói. *áva-i* 'herabkommen, sich stürzen auf, hinweggehen, sich entfernen, hingehen zu', *áva-sthā* 'hinabsteigen, sich fernhalten, sich entfernen, dastehen, Halt machen';

ó-porosz. *auskandint* 'ersäufen'; ó-egyh. szl. *uběžati* 'aufugere', *urězati* 'abscindere'.

Találóan jellemzi a változás rugóit Delbrück: „Oft wird indessen mehr der Ausgangspunkt und der Zielpunkt als die Herabbewegung in's Auge gefasst, so dass es scheint, als habe das Wort die Bedeutung 'weg von', oder 'hinein in'" (Vgl. Synt. I. 669).

rendszerrel rendelkeznek, ám a fejlődés előzményeit, okait ismerve éppoly természetesnek találjuk ezt, mint a kifakult szövetek közös színtelenségét. A sűrű és sokféle alkalmazásban egyik igekötőnek is, másiknak is letompul eredeti konkrét jelentése, fokozatosan lazulnak, szakadoznak az etimológiai kapcsolat szálai, s az igekötő egykori egyéniségéből hova-tova alig marad meg más, mint a cselekvés, történés fordulóponthoz, célhoz juttatásának közös jegye.

Ebből még nem következik azért, hogy a fejlődésnek ilyen utolsó fokára sodródott igekötők közt semmi különbség sincs, tetszés szerint helyettesíthetik egymást. A nyelv háztartása nem szokta megtűrni a fölös tartalékolás fényűzését, hanem a valami okból azonos értékűvé vált elemeknek új szerepeket oszt ki; de különben is ritkaság, hogy az igekötők alkalmazási kör, hangulat, szemlélet tekintetében tökéletesen pótolhatnák egymást. A *megfeledkezik* — *elfeledkezik*, az *elhiszem* — erdélyies *meghiszem* állítólagos egyértelműségéről mondja Budenz: „Igaz, hogy mind a kettő az igecselekvés végbementét jelenti, t. i. a perfectiós *meg* és a célhozjutási *el*, de nagyon különböző, sőt egészen ellenkező uton, amiért is képzeletünkre egészen különböző benyomást tesznek. Az *el*-es igéknél ugyanis képzeletünk kíséri az igecselekvés folyását annak végéig, a subjectum a cselekvés pályájának mintegy elején áll, a pálya elterjedvén előtte; a *meg*-es igéknél képzeletünk a cselekvési pályát nem kísérheti, mert a subjectum annak végén áll és a pálya háta mögött van. Egy szóval: a *meg*-es ige „legt die handlung zurück", az *el*-es ige „kommt mit der handlung zu ende v. zum ziele" (NyK. III, 87—88).

IV. Az obi-ugor igekötők eredete; az állítólagos orosz hatás kérdése.

Az obi-ugor igekötők alaki és jelentésbeli sajátságait ismerve rátérhetünk az eredet kényes kérdésére.

Az ugor-kori örökség lehetőségére elsősorban a három közeli rokon nyelv, a magyar, a vogul és az osztják igekötő-

rendszerének terjedelem és természet tekintetében való hasonlósága látszanék utalni. Éppolyan módszertelen túlzás volna azonban a rokon nyelvek közt található minden szerkezeti egyezést eo ipso a közös alapnyelvből eredeztetni, mint amilyen végzetes hiba idegen nyelvek szerkezeti egyezéseit csak úgy kapásból átvételre alapítani. Pl. a hangrend és illeszkedés a finnugor nyelvek többségében megvan, mégis számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy ez a jellemző hangstrukturai jelenség nem az alapnyelvből származott, hanem tán különfejlődések eredménye; az ugor nyelvek és a mordvin tárgyas igeragozása kétségtelenül nem a finnugor alapnyelvre nyúlik vissza, a magyarban és a cseremiszben található ajakhangzó szerinti illeszkedést pedig bebizonyíthatóan késői párhuzamos változások hozták létre.

A magyar, vogul és osztják igekötők közös ugor volta mellett jóformán semmi konkrét érvet nem tudunk felhozni, ellene viszont annál többet. A magyar igekötők, amelyek közül mindössze háromnak-négynek van az obi-ugor igekötők közt etimológiai megfelelője, nyilvánvalóan nyelvünk különéletében fejlődtek ki. A fejlődés az ős-, esetleg az elő-magyarban indult meg, míg a teljesebb alaki és jelentésbeli kialakulás nyelvemlékeink tanúsága szerint a későbbi történeti korban, az ó- és a közép-magyarban folyt le. Ha föltesszük, hogy a magyar, a vogul és az osztják közös őse, az ugor alapnyelv lényegében egységes volt, akkor joggal következtetjük, hogy a magyarral egyezően a vogul-osztják ágnak is nyilván igekötő nélkül kellett különéletét kezdenie.

Ezt állítva korántsem akarjuk kétségbe vonni, hogy az ugor alapnyelv ne rendelkezett volna azokkal a kedvező előföltételekkel, amelyek lehetővé tették, sőt igazában előkészítették az igekötők későbbi kialakulását. Nem hiszem, hogy tagadni lehetne a magy. *elé menni*, a vog. *päri tūs* 'hátra ment' (*pär* 'hátsórész'), az osztj. *šoppl ɣatšalem* 'darabra töröm' (*šop* 'darab') -féle közönséges határozós szerkezet ugor, sőt még korábbi: finnugor voltát, márpedig nyelvtörténeti, illetőleg nyelvjárási adatok bizonysága szerint ezekből a szerkezetekből alakultak ki az átmenetek gazdag fokozatain keresztül a

mai igekötős összetételek: magy. *elmenni*, vog. *pär-tūs* 'visszament' és osztj. *šop-ɣatšalem* 'összetöröm'.

Történeti ismereteinkből, valamint az obi-ugor nyelvekben: a vogulban és az osztjákban található külön szókészleti egyezésekből, hang-, alak- és mondattani hasonlóságokból következtetve a vogulok és az osztjákok ősei a magyarság kiválása után még hosszú évszázadokon át együtt maradtak, miközben nyelvük is számottevő változásokon ment át. — Ismerte-e vajjon ez az obi-ugor alapnyelv a mai értelemben vett igekötést, másszóval erre az obi-ugor korszakra nyúlik-e vissza a vogul és az osztják igekötő-rendszer?

Mind a vogulban mind az osztjákban láttunk több egészen újkeletű igekötőt, amely a nyelvterületnek csak kisebb-nagyobb részére szorítkozik, amely alakilag és jelentés tekintetében szinte szemünk láttára fejlődik ki. Ezeket a jórészt analógiás úton keletkezett és terjedő példákat természetesen ki kell zárnunk vizsgálatunk köréből. Annál nagyobb figyelemre kell méltatnunk a két nyelv igekötésében élénk táruló hasonlóságokat. Azt hiszem, felesleges volna itt részletesen tárgyalnom ezeket az egyezéseket, mert többnyire csak ismételni volnék kénytelen az obi-ugor igekötők alaki és jelentésbeli fejlődésével foglalkozó fejezetek anyagát. Újból emlékezetbe idézve a vogul és az osztják igekötők külső és belső alapsajátságaiban, kibontakozásának körülményeiben mutatkozó feltűnő azonosságot, egyes igekötők alkalmazási eseteinek meglepő egybeesését, valamint a jelentéseknek gyakran az árnyalatokig menő párhuzamosságát, ezúttal inkább a konkrét anyagi egyezéseket kívánom hangsúlyozni. Míg t. i. az általános jelleg azonosságában részben külső okok is közrejátszhattak — mindenekelőtt az obi-ugorok közt a szétválásuk óta helyenként szinte napjainkig tartó élénk kölcsönhatásra gondolok —, közös eredet föltevése nélkül lehetetlen volna kielégítően megmagyaráznunk a vogul és az osztják igekötők túlnyomó többségének, számszerint húsznak, etimológiai egyezését. Akkora szám ez, hogy a bizonyára véletlen találkozásból eredő párok kiküszöbölése után is elegendő marad belőle annak a bizonyítékául, hogy a vogul és az osztják igekötők genetikai kapcsolatban vannak egymással: kialakulásuk az obi-ugor

alapnyelvben megindult, míg a továbbfejlődés az obi-ugorság különválása óta párhuzamosan folyik.

A tőt Bunák, aki, mint említettem, egész könyvet írt a magyar igekötők szláv voltának bizonyítására, elég részletesen kitért a vogul és az osztják igekötők eredetének finnugor, de kivált magyar szempontból fontos kérdésére is.

Vizsgálatának az enyémtől merően eltérő eredményét így foglalhatjuk pontokba:[1])

[1]) Mivel szövegemet nem akarom hosszadalmas idézetekkel terhessé tüzdelni, ide a lap aljára jegyzek néhány jellegzetes mondatot Bunák fejtegetéséből. Íme: „Výšuvedené dôvody i mienky jasne svedčia, že praefixa verbalia neodpovedajú duchu jazykov ugrofinských a vôbec ural altajských, že nakolko sa také nachodia v nich, sú cudzím vplyvom" (8. l.). — „S Rusmi potýkali sa Voguli už od 11. storočia a ruské kroniky menujú kraje Voguloi obývané ruskými volostmi už od r. 1265. R. 1485 po predchádzajúcej porážke, sami ponúkli mier a vernosť ruskému cárovi. A keď vernosť táto i nebola ešte stála a Voguli, opierajúc sa o pomoc tatárskeho súseda, ešte niekoľko ráz sa sprotivili, jednako po úplnej porážke ríše tatárskej r. 1552. stali sa i oni pokojnými poddanými ruskými, medzi ktorých vždy hustejšie prichodili misionári ruskí, až r. 1621 možné bolo založiť medzi nimi i biskupstvo. — Týmto dana je možnosť dosť včasného vplyvu ruského i na jazyk Vogulov" (59-60. l.). — „Najstaršie písané pamiatky sú ani nie storočné a sú to od Rusov preložené čiastky biblie a modlitby. Už týmto je prezradené, zkadiaľ prichádzalo praefixovanie slovies" (60. l.). — Az osztják igekötőket éppúgy orosz utánzatoknak, a biblia-fordító Vologodszkij kakuktojásainak tünteti föl szerzőnk: „Takto dosť bezpečne môžeme pomenovať Vologodského duchovným otcom nielen veriacich Ostjákov, ale aj ich praefixovaných slovies" (121. l.). — A tótul nem értő olvasó kedvéért hadd idézzem még Bunák francia nyelvű összefoglalásának alábbi két állítását is: „Les Vogouls n'ont pas de littérature, excepté les chansons; au commencement du siècle dernier, les Russes leur traduisirent certaines parties de la Bible et des prières. C'est ce qui démontre aussi, d'où l'emploi des préfixes verbaux avait pu parvenir jusqu'à eux" (377. l.). — „Le peuple qui n'avait pas de littérature écrite, qui aurait pu exercer une influence conservative sur la langue et qui ne la connut que dans les traductions telles que celles de Vologodsky, s'habitua presque

1. Az urál-altaji nyelvek agglutináló jellegüknél fogva nem ismerik a präfixumokat; amelyik finnugor nyelvben igekötő van, csak idegen, indogermán hatásnak köszönheti.

2. A vogulok és az osztjákok a XI. század óta érintkezésben állnak az oroszokkal, s ezzel adva van az orosz nyelv hatásának lehetősége.

3. A vogul és az osztják nyelv legrégibb írott emlékei egyes oroszból oroszok által fordított biblia-részletek és imádságok. Ezek a fordítások honosították meg az obi-ugor nyelvekben az orosz igekötők utánzását.

4. Az igekötők használata, mint russicizmus, ebből a hittérítés céljait szolgáló vallásos irodalomból terjedt el a vogul és az osztják köznyelvbe, úgyszintén a népköltészet nyelvébe is.

El kell ismernünk, hogy aki kellő szakismeretek és kritika nélkül olvas, könnyen hitelt adhat Bunák refrénszerűen ismétlődő megállapításainak.

Vegyük sorra ezeket az első pillanatra tetszetős tételeket.

Igaz ugyan, hogy a fgr. nyelvek nem nagyon használnak idg. értelemben vett präfixumokat, ennek azonban semmi köze sincs az igekötők kérdéséhez: ellehetnek igekötő nélkül egyébként tipikusan präfixumos nyelvek, viszont duskálhatnak igekötőben máskülönben präfixum nélkül szűkölködő nyelvek. A nyelvek vajmi kevéssé szoktak igazodni azokhoz a merev sémákhoz, melyeket az ú. n. nyelvszellem szerint tipologizáló nyelvészek szabnának ki részükre. — Ha a rég elavult nyelvfilozófiai dogmák varázslatától fölszabadultan nézzük a tényeket: a magyar, vogul és osztják igekötőkben semmivel sem találunk nagyobb „természetellenességet", holmi eleve idegen hatásra valló „elfajzást", mint p. o. a perzsa *pidaram, pidarat, pidaraš* 'atyám, atyád, atyja', a nápolyi olasz nyelvjárási *patremo* (irodalmi olasz *padre mio*) 'atyám', *frateto* (ir. olasz *fratello tuo*) 'bátyád' stb. birtokos személyragos alakokban vagy pl. a portugál *damo-lo* 'adjuk' (vö. *damos* 'adunk'), *di-lo* 'mondod' (vö.

aux russismes et à l'emploi des préfixes. Ainsi on peut considérer Vologodsky comme père intellectuel de l'emploi des préfixes dans la langue ostiaque" (379-380. l.).

diz 'mondasz') és az olasz *amollo* 'szerette' (vö. *amó* 'szeretett'). *ascoltatemi* 'hallgassatok meg engem' (vö. *ascoltate* 'hallgassatok') stb. tárgyas igeragozásban. Tudtommal komoly helyről eddig még nem hangzott el olyan vélemény, hogy a perzsa, olasz és portugál nyelvnek ezek a feltűnően antiindogermán fejleményei finnugor hatásnak volnának tulajdonítandók, hanem általában beérték azzal a megállapítással, hogy az egymástól függetlenül folyó nyelvtörténeti változások szeszélyes sodra különböző genealógiai csoportok tagjaiban is létre hozhat szerkezeti hasonlóságokat. — Éppígy bajos volna történeti kapcsolatot keresni egyfelől a mordvin *ava* 'asszony': *avaś* 'az asszony', *moda* 'föld': *modaś* 'a föld', zürjén *eń* 'anya': *eńiś* 'az anya', *niv* 'leány': *nilis* 'a leány', másfelől az albán *gur* 'kő': *guri* 'a kő', *mik* 'barát': *miku* 'a barát', oláh *munte* 'hegy': *muntele* 'a hegy', *fecior* 'fiú': *feciorul* 'a fiú', bolgár *trup* 'test': *trupăt* 'a test', *voda* 'víz': *vodata* 'a víz' stb. végarticulusos alakok közt. Eddig nem is keresett senki.

Igaz az is, hogy a vogulok és az osztjákok évszázadok óta orosz uralom alatt élnek; az sem tagadható, hogy az oroszság az európai civilizáció számos elemének nevével gazdagította az obi-ugorok szókészletét, sőt bizonyos szerkezeti hatások lehetőségét nem merném eleve elutasítani, — ámde ez még korántsem bizonyít az obi-ugor igekötők orosz eredete mellett. A nyelvészet nem az elméleti lehetőségek tudománya! A nyelvész csak olyasmit állíthat, amit módszeresen bizonyítani vagy legalább valószínűsíteni tud. Bujnák tisztában van evvel az elemi követelménnyel, s nem marad adós a bizonyítással. Majd elválik, mennyire sikerül ez neki.

Mivel érvelésének tengelyébe a bibliafordítások hatását állítja, mindenekelőtt a tengely teherbíróképességéről kell meggyőződnünk. — Tehát kik voltak, mikor, hogyan, és mit műveltek ezek a fordítók, akik állítólag a vogul és osztják nyelv megreformálói, gyökeres, szinte forradalmi átalakulások előidézői lettek?

Mindegyik fordító személyéről és munkájáról tudunk annyit, hogy ítéletünknek szilárd alapot adhassunk.

Szatigin a kondai vogulság 1843-ban meghalt utolsó fejedelmének a fia, aki magasabb orosz műveltségben részesült

s a 40-es években Tobolszk egyik orosz iskolájában tanárkodott. Érdeklődése népe és anyanyelve iránt az orosz környezetben is tovább élt; ennek tulajdonítható, hogy oroszból vogulra fordítgatott. Az Urál vidékén vogul és osztják tanulmányokkal foglalkozó Regulynk is értesült erről s azért 1844 március 17-én Tobolszkban felkereste Szatigint. Várakozásában azonban keserűen csalódott: tapasztalnia kellett, hogy Szatigin ugyancsak elfelejtette ősei nyelvét. — Reguly súlyos megállapítását magunk is ellenőrizhetjük, mivel Szatigin két vogul fordítását, t. i. „Az isteni imádságról" és „A tizparancsolatról" c. darabokat Reguly hagyatékából Hunfalvy ki is adta (VogF. 243—256; NyK. IX, 3—7). Szatigin, amint Hunfalvy is hangsúlyozta, csakugyan „szerfelett oroszosan 's vogul nyelv ellenesen írt" (NyK. IX, 3). Nemcsak az orosz szavak fölösleges hemzsegése, a szórend kirívó idegenszerűsége tűnik fel, hanem súlyosabb meglepetések is érik az olvasót: nem használja, vagy rosszul használja Szatigin a birtokos személyragozást, nem ismeri a tárgyas igeragozást, nyersen átveszi az oroszból a tiltó szókat, präpositiókat stb. Egyik fordításának „*O Torïm kvoshïn*" a címe, s azt akarja ez jelenteni „Isten imádságáról"; az *o* azonban a vogulban akkor is, ma is teljesen ismeretlen orosz präpositio, úgy hat tehát az egész szerkezet, mintha magyar szövegben német präpositiókkal jelölnénk a viszonyítást, teszem föl: „vom isteni imádság", „in die város"; a Miatyánk „szenteltessék meg a te neved" mondatát „da svätitsa name nag" alakban adja vissza Szatigin; azt hiszem, egy oroszul nem tudó vogul éppoly kevéssé értené ezt meg, mint egy vogulul nem tudó orosz, mert a mondat első fele oroszul van, másik fele meg vogul szavakból rakott orosz mozaik.

Bujnák másik vogul nyelvújítója az evangélium-fordító Popov. Voltaképen két Popovról van itt szó: Grigorijról, aki a Nachracsi-i Szentháromság-templom papja, és Georgról, aki a Leuši-i Szentlélek-templom káplánja volt. A kondavidéki vogulság közt élő orosz Popov-család szülöttei ők, s mivel jól tudtak vogulul, a tobolszki székesegyház Felicin Péter nevű főpapjának, a jugriai hittérítés egyik lelkes sürgetőjének megbízásából vogulra fordították Máté és Márk evangéliumát. Ez

a fordítás összehasonlíthatatlanul nagyobb vogul nyelvismeretet árul el, mint Szatiginéi. Munkácsi szerint „beható nyelvismeretről tanúskodik munkájuknak minden részlete, különösen a Máté-fordításé, mely meglepő öntudatossággal kerüli az idegenszerűségeket s alkalmaz gyakran a fordítói hűség föláldozásával is a vogul nyelvszellemnek megfelelő szólásokat és fordulatokat, nem vétve — s ez a nyelvtudás fokának jellemző kritériuma! — a tárgyas ragozás használatában sem. Természetes, hogy mindemellett sem lehet e fordításoknak minden jelentés- s különösen mondattani tanúságát hitelesnek tekintenünk, s hogy a tollra csúszott nyelvkocsintásokkal szemben itt is ép oly tanácsos az óvatos kritika, mint pl. midőn régi magyar bibliafordításainknak használjuk fel ilynemű adatait" (VNyj. 184—5). Megjegyzi azonban Munkácsi, hogy „adatainak értéke főképpen igazoló, bizonyságuk más hitelesebb nyelvészeti források tanulságainak megerősítésére és kiegészítésére szolgálhat alkalmasan" (uo. 186).

Az új-osztják nyelv megalkotója gyanánt Vologodszkij orosz papot tiszteli Bujnák. Vologodszkij éveket töltött az Obvidéki osztjákok között, ahol jól megtanult osztjákul, s lefordította északi-osztjákra Máté evangéliumának 10 első fejezetét, egy rövid káté-félét, sőt osztják szótárt is írt, amelyet 1842-ben az orosz akadémiának is bemutatott. Úgy látszik, utóbb elkedvetlenedett: Tobolszkba, majd 1844 januárjában Petropavlovszkba került, s végleg abbahagyta osztják tanulmányait. Regulynak 1844-ben alkalma lett volna vele is érintkezésbe lépni, kéziratos szótára lemásoltatását is felajánlotta neki a tobolszki püspök, azonban Reguly „Vologodszkij úr osztják nyelvtudásának igen rossz hirét hallván, s rossz munka bírását károsnak tartván inkább mint hasznosnak, e szívességet megköszönte" (Reguly-Album LXXVIII). — Tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy bár Reguly ítélete túlságosan szigorú volt, Vologodszkij fordításában sok a kezdetlegesség, idegenszerűség.

Jóllehet nemigen ismerünk példát arra, hogy valamely nyelvben a Szatiginhoz, Popovékhoz, Vologodszkijhoz hasonló készültségű és képességű fordítók idéztek volna elő szerkezeti átalakulásokat, kötelességszerűen folytatnunk kell a nyomozást.

Az első kétségtelenül megbízható obi-ugor nyelvi anyagot Regulynak és Castrénnak köszönhetjük. Regulynk 1843—45-ig élt az obi-ugorok között s jegyzett össze többkötetnyi vogul és többkötetnyi osztják népköltési terméket; Castrén, mint ismeretes, negyedik útján, 1845 nyarán tanulmányozta néhány hétig az osztják nyelvet, s e tanulmányainak eredményeit 1849-ben megjelent osztják nyelvtanában (Versuch einer ostjakischen Sprachlehre) tette közzé. Ha mármost az igekötők szempontjából nézzük Reguly vogul meg osztják gyüjteményeit és Castrén osztják nyelvtanát, meglepetésünkre a vogulban is, osztjákban is a maival egyező, kifejlett igekötőrendszert találunk. Szatigin, a két Popov és Vologodszkij az 1835—1842-ig terjedő időben készítette fordításait, ha tehát csakugyan ők az obi-ugor igekötők magvetői, ahogy Bujnák tanítja, akkor csodát műveltek: Reguly és Castrén megérkezte idejére, vagyis egy-két év alatt az egész voguláságot-osztjáságot megtanították a finnugor nyelvszellemtől állítólag idegen igekötés művészetére! — Ne mondjuk, hogy ez lehetetlen! Hátha mégis...

Amint azonban kíváncsian keressük ennek a példátlanul boszorkányos gyorsaságnak a titkát, hamarosan szétpattan a szép buborék: Szatigin fordításai csak 1864-ben jelentek meg Hunfalvynak a Vogul föld és nép című munkájában (243—254. l.), a Máté-evangélium vogul (Popovtól) és osztják fordítása (Vologodszkijtól) először 1868-ban Londonban Bonaparte Lucián herceg költségén látott napvilágot (250 bibliofil-példányban), a Márk-evangélium Popovtól való vogul fordítását meg még később, csak 1873-ban nyomatta ki Hunfalvy Sjögrén ill. Schiefner másolata alapján a NyK. X. kötetében.

Csúf számítási hiba csúszott tehát Bujnák elméletének kronológiájába, mert az állítólagos utánzat, a vogul és az osztják igekötés szokása adatokkal igazolhatóan legalább 21, ill. 25 évvel idősebb, mint az állítólagos minta, t. i. Szatigin, Popov és Vologodszkij fordításának első kiadása. Ehhez igazán nem kell kommentár!

Perrendszerűen bizonyítható filius ante patrem esetével állván szemben, szinte kíméletlenségnek éreznők tovább firtatni az ügyet. Pedig volna még néhány fogas kérdé-

sünk, mint pl. 1. hogyan lehet irodalmi úton hatást gyakorolni egy tipikusan analfabéta nép nyelvhasználatára? 2. s ha mégis lehet, milyen titkos közvetítés, hogy ne mondjam: csempészés történhetett, mert hiszen az obi-ugorok kezébe került néhány fordítás-példányt is sebtiben összeszedték és elégették a féltékenykedő orosz hatóságok (VNyj. 182)?

Bujnák elméletének tengelye nem állja ki a teherpróbát: nem acélrúd az bizony, hanem kontár kézzel összeforrasztott ócska bádog. Hozzá illő anyagból és hasonló szakértelemmel készült a ráépítmény is. Nem térek azonban ki a részletekre, mert az Akadémiát aligha érdekelné a vesszőfuttatás látványa, Bujnák furcsábbnál-furcsább ötleteinek, naiv elszólásainak, szemenszedett baklövéseinek és elképesztő módszertani iskolázatlanságának pellengérre állítása. Azt a tanulságot mindenesetre leszűrheti az ember, hogy aki az orosz és az obi-ugor igekötők egymáshoz való viszonyához hozzá akar szólni, legalább valamelyest ismerje a vogul és az osztják nyelv elemeit is, oroszul legalább deklinálni tudjon és a nyomtatott cirill abc-ben némi gyakorlattal rendelkezzék.

Száz szónak is egy a vége: az obi-ugor igekötők orosz eredetéről egyelőre nem lehet beszélni, — olyan értelemben meg éppen nem, soha nem, ahogy Bujnák beszélt. Ha az alkalmazás egyik-másik esetében sikerülne is egy a Bujnáknál súlyosabb fegyverzetű kutatónak idegen hatást kimutatnia, maga a rendszer vitathatatlanul ősi előzményekből szervesen kikristályosodott történelmi képződmény.

MAGYAR TUDOMÁNYOS

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI
SZINNYEI JÓZSEF
OSZTÁLYTITKÁR

XXV. KÖTET. 4. SZÁM

LATINBETŰS HELYESÍRÁSUNK EREDETE

ÍRTA
MELICH JÁNOS
R. TAG

FELOLVASTA 1934. MÁRCIUS 5-ÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934